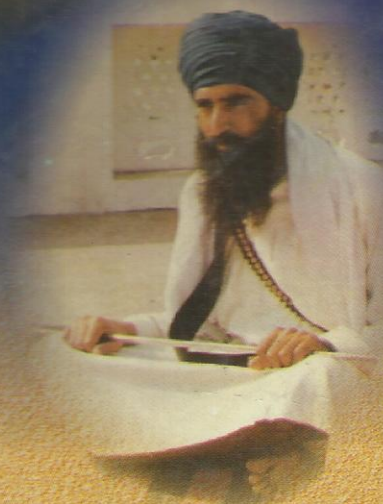
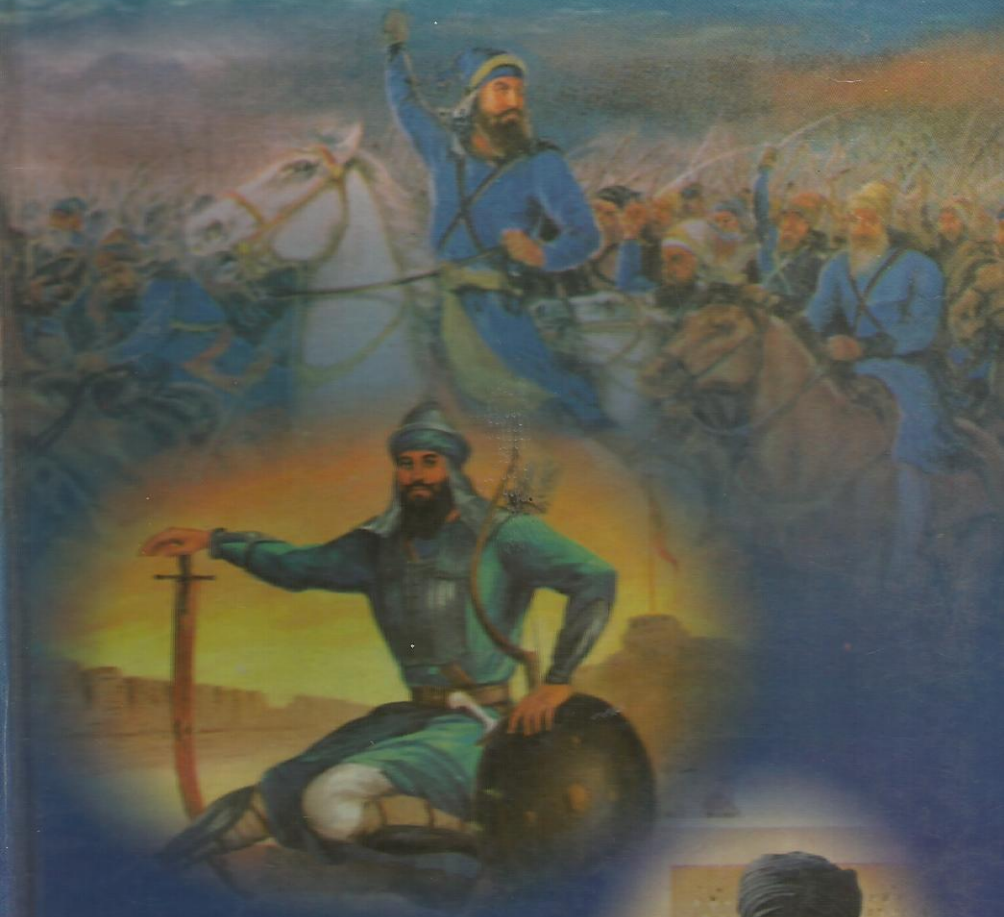

ਅਣਗੱਲੇ ਜਾਂਬਾਜ਼ ਸਿੱਖ ਯੋਧੇ

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਟਾਂਡਾ

ਸ੍ਰੀ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਟਾਂਡਾ ਨੇ ਪ੍ਰੋਢ ਉਮਰ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਉਮਰੇ ਲਿਖਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਜਿਥੇ ਕੁਝ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ ਉਥੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਅਮੀਰ ਅਨੁਭਵ, ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਤਜਰਬਾ ਅਸੀਮ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਅਮਲ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰਪਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਲਿਖਾਰੀ ਮੰਚ ਦੇ ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ । ਇਸ ਮੰਚ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕ "ਕਲਮਾਂ ਦੇ ਨਕਸ਼" ਨੇ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ।

ਮੌਲਿਕ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਇੱਛਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਫੋਲਾ-ਫਾਲੀ ਵੱਲ ਲੈ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਮਲ ਵਿਚੋਂ ਹੱਡੀ ਹੰਢਾਏ ਅਨੁਭਵ "ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ" ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ । ਹਲਕੇ-ਫੁਲਕੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਚਕ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪਾਠਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੜ੍ਹੀ ਤੇ ਸਲਾਹੀ ਗਈ । ਨਵੀਂ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾ--ਮਿਡਲ ਵਿਚ ਇਹ ਦੂਜੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ । ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਤੀਜੀ ਪੁਸਤਕ "ਅਣਗੋਲੇ ਜ਼ਾਂਬਾਜ਼ ਸਿੱਖ ਯੋਧੇ" ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜੀਵਨੀ ਮੂਲਕ ਵੇਰਵੇ ਰੋਚਕ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਲਾਹੇ ਜਾਣਗੇ । ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੱਢੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਬੇਬਾਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸੰਦੇਹ ਰਹਿਤ ਹੈ ।

ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਨਾਲ ਝੰਬੀ ਹੋਈ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਵੇਗਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸ੍ਰੀ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਟਾਂਡਾ ਨਾਲ ਖਲੋਵਾਂਗੇ ।

ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)

ਸਮਰਪਣ

ਸਮੂਹ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੀ ਪਰਵਾਹ
ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੌਮ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ
ਰਖ ਕੇ ਬਹਾਦਰੀ ਭਰੀ ਸ਼ਹਾਦਤ
ਲਈ ਨਿੱਗਰ ਰਵਾਇਤਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ

ਤਤਕਰਾ

ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ	9
ਬੇਤਾਜ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ	27
ਲੌਹ ਪੁਰਸ਼ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ	42
ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ	55
ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ	70
ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੇ	84

ਸਭ ਅਧਿਕਾਰ ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਮੰਚ ਦੇ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ ।

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜੁਲਾਈ 2002

ਮੁੱਲ : 80 ਰੁਪਏ

ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਿਰਤਾਂ :

- (1) ਕਲਮਾਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ (ਸੰਪਾਦਿਤ)
- (2) ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ
- (3) ਬਾਬਾ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ (ਟਰੈਕਟ)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਮੰਚ, ਬਟਾਲਾ

ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ :

ਲਾਕਟ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਚੌਂਕ ਬਾਬਾ ਭੋੜੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

540668

ਅਣਗੌਲੇ ਜਾਂਬਾਜ਼ ਸਿੱਖ ਯੋਧੇ

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਟਾਂਡਾ

38, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਕਾਲੋਨੀ, ਬਟਾਲਾ।

ਫੋਨ : 01871-41257

2

ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਮੰਚ

153-ਅਰਬਨ ਐਸਟੇਟ ਬਟਾਲਾ

ਮੁਖਬੰਧ

ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਦੇ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵੱਲ ਅਣਗਹਿਲੀ ਹੀ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਤਕ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੋਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਕਈ ਗ਼ਲਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜਨਮ ਮਿਤੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤੀਕ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੁਝ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਪਾਂਧੇ/ਮੌਲਵੀ ਕੋਲੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਜੋ ਸਾਖੀ ਘੜੀ ਹੈ ਉਸੇ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਡਤ ਦਯਾਨੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 'ਅਨਪੜ੍ਹ' ਆਦਿ ਕਹਿਆ ਸੀ— ਪਰ ਅੱਜ ਵੀ ਇਹ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ 'ਮਹਿਮਾ' ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ 'ਤੁਜ਼ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰੀ' ਦੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਖੋਜ ਕੇ ਨਾ ਪ੍ਰਚਾਰਦੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਮਧਰੀਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਚੰਦੂ ਨਾਲ ਘਰੇਲੂ ਬਖੇੜੇ ਕਰਕੇ ਇਕ ਆਮ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਦੱਸਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਇਤਨੇ ਅਵੇਸਲੇ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਨਾਇਕਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਕਿਤਨੀ ਕੁ ਸਾਵਧਾਨੀ ਵਰਤੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਬਹੁਤਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਟਾਂਡਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਵੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ, ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਨੂੰ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਿੱਖ ਨਾਇਕਾਂ ਬਾਰੇ ਫੈਲਾਈਆਂ ਗਲਤ ਫਹਿਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਛੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮੋੜਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ

ਹਨ। ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੇ ਇਹ ਨਾਇਕ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣਾ ਉਹ ਰੋਲ ਨਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਮਰ-ਪਾਤਰ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸਿੱਖੀ ਮੌਜੂਦਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਥਾਣਾ, ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ, ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਜਥੇਦਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਟਾਂਡਾ ਦੀ ਬਿਬੇਕ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਹੀ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਸੋਚ ਭੀ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਰਾਹੀਂ ਕੌਮ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਸੇਧ ਦੇਣ ਦਾ ਧਰਮ ਪਾਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਪਰਚਾਵੇ ਲਈ ਰਚਣ ਦੀ ਥਾਂ ਜਨ-ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਜੋਕੀ ਸਿੱਖ ਪੀੜ੍ਹੀ ਚੁਣੌਤੀ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਕੌਮ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਨ ਵਾਲੀ ਸੇਧ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੇ ਕੌਮ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਭਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਵਰਗ ਦੀ ਇਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੌਮ ਨੂੰ ਕਲਮ ਰਾਹੀਂ ਜਗਾਈ ਰੱਖਣ। ਪਰ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਵੀ ਮਨਫ਼ੀ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਲਮਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਲਮਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ 'ਪੁਰਸਕਾਰ' ਹਾਸਲ ਕਰਨੇ ਕਲਮਾਂ ਦਾ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪੁਸਤਕ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੈ। ਉਹ ਆਮ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਪੂਰਵ-ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖਤ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹੀ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਛੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਸਾਰਾ ਯਤਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਸਲਾਹਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਉੱਪਰ ਕੁਝ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਰਨੋਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਠਕ ਤੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇਕ ਨਾਵਲ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਵਾਂਗ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ੈਲਫ ਜਾਂ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਰਖ ਕੇ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਕਰੇਗਾ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇਕ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਘੇਰਾ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਸਕੇਗਾ, ਇਸ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਕੁਝ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹਨ :

(ੳ) ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਨਾਮਾ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੇ [ਯੋਗਦਾਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ]। ਪਰ ਇਸ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸਾਖੀ ਕੁਝ ਪੁਨਰ-ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਠਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਖਾਰੇ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਐਲਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ—ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਅਠਵੇਂ ਅਤੇ ਨੌਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਭਰਾਂਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ‘ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ’ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਥਾਪਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਈ ਲੋਕ ਖੁਦ ਗੁਰੂ ਬਣ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਵਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਈ ਲੋਕ ਖੁਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਖਵਾ ਕੇ, ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ, ਜੋ ਕਿ ਧਨਾਢ ਵਾਪਾਰੀ ਸੀ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨਾਲ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੋਤ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਹਨ। ਪਰ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਪੌਰਾਣਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਨਾ ਵਿਚਾਰਿਆ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਕਾਲੇ ਦੇ ਭੋਰੇ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਿੱਖ ਭਗਤੀ-ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਇਉਂ ਲੁਕ ਕੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸੇਵਾ-ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਿਆਂ, ਦੇਸ਼-ਕੌਮ ਨੂੰ ਲੋੜ ਪੈਣ ’ਤੇ ਹਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵੇਲੇ ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ, ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਅਪਣਾਇਆ, ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ‘ਗੁਰੂ’ ਵਜੋਂ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਿਆਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਲਈ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿੱਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਗੁਰਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਗੁਰੂ-ਨਿੰਦਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕਰਵਾਈਆਂ, ਜੋ ਆਪ ਕਿਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਸਗੋਂ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ’ਤੇ ਪਲਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਕਾਲੇ ‘ਭੋਰਾ’ ਕਿਉਂ ਬਣਿਆ ਹੈ! ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਗਰਮੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਭੋਰੇ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਰਿਵਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੁ ਇਹ ਆਮ ਕਮਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਠੰਢੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਾਂ ਕਿ 'ਸੁੱਖਣਾ' ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। 'ਸੁੱਖਣਾ' ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ ਭਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਭਰੀ ਲਾਲਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਭਰੋਸੇ ਦੀ ਥਾਂ ਲਾਲਚ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਣ ਵਰਗਾ ਆਸਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

- (ਅ) 'ਬੇਤਾਜ ਬਾਦਸ਼ਾਹ—ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ' ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਬਦਕਿਸਮਤ ਨਾਇਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਛੁੱਘੀ ਖੋਜ ਬਾਅਦ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸਾਰੇ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖੇ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਬਾਰੇ ਗਲਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਗਪਗ ਪੰਜਾਹ ਵਰ੍ਹੇ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਰਾਜ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਤਾਂ ਯਾਦ ਰਹਿ ਗਿਆ ਪਰ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਬੰਦਾ' ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਕੇ ਬੰਦੇ' ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ 'ਮਹਾਰਾਜੇ' ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਹਲਵਾਹਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਸਾਮੰਤਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਤਾਰ-ਤਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਨਪੀ ਜਗੀਰੂ ਰੁਚੀ ਨੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰਖ ਲਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਮੱਤਭੇਦ ਹਨ। ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਮੰਤਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕਈ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਏ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਿੱਖ ਮਰਯਾਦਾ ਵੀ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਆਹਾਂ ਉਪਰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਂਦੀ, ਪਰ ਆਦਰਸ਼ ਇਕ ਹੀ ਵਿਆਹ ਦਾ ਹੈ। ਬੀਵੀ ਦੇ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ, ਮਰ ਜਾਣ ਜਾਂ ਸੰਤਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਅਯੋਗ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਯੋਗ ਹੈ?

- (ੲ) ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਅਜੋਕੇ ਤਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੇਵਲ ਆਦਰਸ਼ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਚਿੰਤਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਪੁਜਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਰਾਜਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਖ਼ਤਾਂ ਦੇ

ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਿਯਮਾਂ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਬੜੀ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ।

ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਸਜ਼ਾ' ਲਵਾ ਕੇ ਨਾਮਣਾ ਤਾਂ ਖੱਟ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਬਿਲਕੁਲ ਅੱਜ ਵੀ ਉਹੋ ਕੁਝ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਜਥੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੀ ਸਰਵੱਚ ਬਣ ਕੇ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(ਸ) ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਅਧਿਆਇ ਬੜਾ ਦਿਲ-ਟੁੰਬਵਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਆਇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਡਾ ਧੀਰਜ ਬੰਨ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਫੈਸ਼ਨਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਵੇਖੋ ਵੇਖੀ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਗੁਮਰਾਹ ਹੋਏ ਅਜਿਹੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਚਿੰਗਾਰੀ ਕਦੇ ਵੀ ਲਾਟ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

(ਹ) ਜਥੇਦਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੇ ਸੰਤ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਤੋਂ ਕੌਮ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਉਪਰ ਵੋਟਾਂ ਤਾਂ ਉਗਰਾਹੀਆਂ ਪਰ ਪੰਥ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਹਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ। ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਸਿੱਖੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਤਾਂ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਿੱਖੀ ਨਾਲ ਉਹ ਕਿਉਂ ਨਰਾਜ਼ ਹਨ? ਸਿੱਖੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਨਹੀਂ। ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਸਿੱਖੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ, ਇਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਥੇਦਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਪੰਥ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਂਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ।

(ਕ) ਬਾਬਾ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਉਹ ਜਰਨੈਲ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਸਾਡੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਬੇਗਾਨਿਆਂ ਦੇ ਕਹੇ ਲੱਗ ਕੇ ਜੋ ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਸਾਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਕਦੇ ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਕਿੰਨੇ ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਜੋਕੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਬੜੇ ਕੋਝੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰ ਪਏ ਹਾਂ। ਕਈ ਵੇਰ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾਂ ਕਿ

ਜੇ ਅਜੋਕੇ ਇਹ 'ਸਿਆਣੇ ਸਿੱਖ' ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕੀ ਪਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਤੇ ਸਰਬੰਸ ਦਾਨੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕੀ ਬੇਬੰਦੀਆਂ ਮਾਰ ਸੁੱਟਦਾ। ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮੱਸੇ ਰੰਗੜ ਦਾ ਸਿਰ ਲਾਹੁਣ ਵਾਲਿਆਂ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਲੈ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਸਤਵੰਤ ਸਿੰਘ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਏਜੰਟ ਜਾਂ ਰਾਅ ਦੇ ਬੰਦੇ ਕਹਿ ਕੇ, ਨਵੀਆਂ 'ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ' ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਆਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਜਿਥੇ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਵੇਰ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਣਗੌਲੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਵੇਗੀ, ਉਥੇ ਅਸੀਂ ਸਵੈ-ਪੜਚੋਲ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਾਸਤੇ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਰ ਵੀ ਜੋੜਾਂਗੇ। ਇਸ ਯਤਨ ਲਈ ਮੈਂ ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਟਾਂਡਾ ਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਗੇ।

ਮਿਤੀ 19-6-2002

ਪੰਥ ਦਾ ਦਾਸ—

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)

ਲੈਕਚਰਾਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ

ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ

ਉਂਜ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਹਰ ਪੰਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਣਗੌਲੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਹਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਣਗੌਲੇ ਜਾਂਬਾਜ਼ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਛੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਲੇਖ ਦੀ ਸੀਮਾ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਤੇ ਨਿਖਾਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਇਹ ਪੁਖਤਾ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਬਾਬਾ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ ਨੌਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਸਥਾਪਤ ਨਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਅੱਜ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ, ਹੋ ਸਕਦਾ, 22 ਮੰਜੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ 22 ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜਾ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਫਿਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੱਠ ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਰਾਖਾ ਅਤੇ ਲੋਹ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਖਾਲਸੇ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਈਸਾਈ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਖੀਰਲੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਦੱਬੀ ਸਿੱਖੀ ਸਪਿਰਟ ਨੇ ਉਬਾਲ ਖਾਧਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅੱਯਾਸ਼ੀ ਛੱਡ ਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਖਿਲਾਫ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਰੂਸ ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ।

ਸ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਨੇ, ਸੰਤ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਕਾਲੀ ਨੇਤਾਵਾਂ

ਵੱਲੋਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਅਰਦਾਸਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਪੰਥ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਕਲੰਕ ਲਾਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਸ. ਫੇਰੂਮਾਨ ਨੇ 85 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ 73 ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਕੇ ਧੋ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਰ ਰਹੀ ਸਿੱਖੀ ਸਪਿਰਟ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਭਰਪੂਰ ਗੁੰਗਾਰਾ ਦੇ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮੇਰੀ ਹੌਸਲਾ ਅਫਜ਼ਾਈ ਕਰਨਗੇ।

ਮੈਂ ਡਾ: ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਅਤੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਲਿਖੀ। ਮੈਂ ਡਾ: ਹਿਰਦੇਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੋਗਲ, ਡਾ: ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਭਰਪੂਰ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਰਿਣੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਮੰਚ ਦਾ ਵੀ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਸ ਦੇ ਗਿਆਨੀ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਿਮਾਣਾ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭਰਵਾਂ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ। ਸ. ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਧੰਨਵਾਦ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਟਾਈਟਲ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ 'ਚ ਆਪਣੇ ਅਤਿ ਕੀਮਤੀ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ।

ਮੈਂ ਲਾਕਟ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ ਦੇ ਸ: ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਅਮਲੇ ਦਾ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਛਾਪਣ ਵਾਸਤੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਰਕੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖਾਸ ਤਵੱਜੋਂ ਦੇ ਕੇ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਟਾਈਟਲ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਛਪਵਾਇਆ।

ਮੈਂ ਆਭਾਰੀ ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਸਾਥਣ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਲਈ ਉਚਿਤ ਮਾਹੌਲ ਅਤੇ ਖੁਲ੍ਹਾ ਵਕਤ ਦੇਣ 'ਚ ਬੜੇ ਹੀ ਫਰਾਖਦਿਲ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਰੋਮ ਰੋਮ ਰਿਣੀ ਹੈ ਆਪਣੇ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਚਪਨ 'ਚ ਦਿੱਤੀ ਪੰਥਕ ਸੋਚ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮੈਂ ਅੱਜ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਰੂਪ 'ਚ ਜੁੜਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

—ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਟਾਂਡਾ

ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਪਿਆਰੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ

ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਮੰਚ ਬਟਾਲਾ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਹੁੰਗਾਰੇ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਮੈਂਬਰਾਨ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਤੇ ਇੱਛਤ ਸਮਝਦਾਰੀ/ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਸਦਕਾ ਸਾਬਤ ਕਦਮੀਂ ਸਹੀ ਸੋਧ 'ਚ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੰਚ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਪੱਖੀ ਤੇ ਉੱਚੀਆਂ-ਸੁੱਚੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਵਾਲਾ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਨਰੋਆ ਤੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇਣ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਹਿਤ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਤੇ ਰਹੇਗਾ।

ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਟਾਂਡਾ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਰਚੀ ਗਈ 'ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ' (ਮਿਡਲਜ਼) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪੁਸਤਕ 'ਅਣਗੌਲੇ ਜਾਂਬਾਜ਼ ਸਿੱਖ ਯੋਧੇ' ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦੇਂਦਿਆਂ ਮੰਚ, ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਨਾਲ ਇਹ ਮੰਚ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਪੱਖੋਂ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਆਪਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ 'ਚੋਂ ਲੇਖਕ ਨੇ, ਛੇ ਚੋਣਵੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੁਣੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਸਮੂਹ ਲੋਕਾਂ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਿਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਣਗੌਲਿਆ ਗਿਆ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਦੇਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹੋਣਾ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਨਵ-ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਸਦਾ ਹੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਇਕਪਾਸੜ ਜਾਂ ਉਲਾਰੂ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ; ਇਕ ਅਨੁਭਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਡੂੰਘੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬੀਤੇ ਵਕਤਾਂ ਦੀ ਤਤਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤਸਵੀਰ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਟਾਂਡਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਦਿਸ਼ਾ 'ਚ ਨਿੱਗਰ ਕਦਮ ਪੁੱਟਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਇਸ ਯਤਨ 'ਚ ਕਿਥੋਂ ਕੁ ਤਕ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਮੰਚ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਸੂਝਵਾਨ ਤੇ ਸਜਗ ਪਾਠਕਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲੱਗਣਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸਭਨਾਂ ਸੰਭਵ ਸੰਭਾਵੀ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮੰਚ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਰਹੇਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਸਮੇਂ ਅਮਲ 'ਚ ਲਿਆਉਣ ਹਿਤ ਮੰਚ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹੇਗਾ।

ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਿਮਾਣਾ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਮੈਂਬਰਾਨ

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਲਿਖਾਰੀ ਮੰਚ, ਬਟਾਲਾ।

ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ਦਾ ਮਹਾਨ ਨਾਇਕ ਅੱਜ ਤਕ ਅਣਗੌਲਿਆ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਜੀਵਨ ਹਾਲਤਾਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਬਚਪਨ, ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ, ਨੌਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤਕ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਅਤੇ ਨਿਖਾਰਨ ਸਬੰਧੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਣਗਹਿਲੀ ਭਰੀ ਚੁੱਪ ਹੀ ਸਾਧ ਰੱਖੀ। ਪਿੰਡ ਬਕਾਲੇ ਵਿਖੇ, ਉਸ ਵਕਤ ਧੀਰ ਮੱਲ ਵੱਲੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਭਰੇ ਮਹੌਲ ਵਿਚ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਜੋਖਮ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਇਸ ਚਣੌਤੀ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਬਹਾਦਰੀ, ਬੇਮਿਸਾਲ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਸਹਿਜਤਾ ਭਰਪੂਰ ਠਹੁੰਮੇ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਕੋਲ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਰਹੱਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵੀ-ਗਿਆਨ ਭੰਡਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦਾ ਅਨਿਨ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ। ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਉੱਚੀ ਤੇ ਸੁੱਚੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਰਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਡੂੰਘੀ ਦੂਰਅੰਦੇਸ਼ੀ, ਸੰਜੀਦਗੀ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਥਿਤ 22 ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਏ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੰਭੀਰ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਥਿਤ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆਇਆ। ਆਪਣੀ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧੀ ਵਰਤ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮੇ ਸਮਾਨ 'ਗੁਰੂ ਲਾਧੋ ਰੇ' ਦਾ ਮਹਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਜ ਸੰਪੰਨ ਕੀਤਾ।

ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸਗੋਂ ਇਹ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਤਿਲਕ ਲਾਇਆ ਉਹ ਸਥਾਪਤ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੋਲ-ਘਚੋਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੋਈ ਅਣਚਾਹੀ ਅਨਿਸਚਤਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ

ਨੌਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਤਿਲਕ ਲਾਉਣਾ ਕੋਈ ਅਸਾਨ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣੇ ਵਰਗਾ ਸਿਦਕਵਾਨ, ਹਿੰਮਤੀ ਅਤੇ ਦਲੇਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਗੂ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਬਕਾਲੇ ਜੁੜੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ, ਦੀਵਾਨ ਦੁਰਗਾ ਮੱਲ, ਬਾਬਾ ਦਵਾਰਕਾ ਦਾਸ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੜੀਆ ਆਦਿ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਪਰਨਾਏ ਸਿੱਖ, ਸੋਢੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਸ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹੇ। ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਧੀਰ ਮੱਲ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਹੀ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸਿਰਫ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਹੀ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਬੌਧਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪਰਮ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਅਗਾਧ-ਬੋਧ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਉੱਤਮ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਦਾ ਜੁੜੀ ਰਹੇਗੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ 'ਬਾਬਾ' ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਯਾਦ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਧਨਾਢ ਵਪਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਪੱਕ ਸੀ। ਦੇਸ਼-ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁਮਿਣ ਫਿਰਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਨਿਖਾਰ ਆਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਕਹਿਣੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਮਾਨਦਾਰ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲਾ, ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੇਸੀ ਰਾਜੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਰਸਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਾਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਉਣ ਹਿੱਤ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਹੀ ਵੱਡੇ ਆਰਡਰ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਵਪਾਰਕ ਧੰਦਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਵਪਾਰਕ ਰੁਚੀ ਸਦਕਾ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀ ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਵਪਾਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਹ ਲੁਬਾਣਾ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁਖੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਦਾ ਧੰਦਾ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੁਰਤਗਾਲ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਵਧਾਇਆ। ਉਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਰਮ ਮਸਾਲੇ, ਦੰਦ ਖੰਡ ਦੇ ਗਹਿਣੇ, ਢਾਕੇ ਦੀ ਮਲਮਲ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸ਼ਾਲ ਆਦਿ ਬਾਹਰ ਭੇਜਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਰਤਗਾਲ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ 18 ਤੋਂ 25 ਦਿਨ ਲੱਗਦੇ ਸਨ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਤਭੇਦ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਵਾਰਸ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸੇ ਹਨ, ਬਾਬਾ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਜਨਮ 23 ਹਾੜ 1676 ਬਿਕਰਮੀ ਮੁਤਾਬਕ 1619 ਈ. ਦਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਲੁਬਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1703 ਬਿਕਰਮੀ ਮੁਤਾਬਕ 1647 ਈ. ਦਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਸਬੰਧੀ

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਕਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਰਸਾਈ ਜਨਮ ਤਰੀਕ ਹੀ ਠੀਕ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਨਮ ਤਰੀਕ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਾਫੀ ਰੋਲ-ਘਚੋਲਾ ਹੈ। ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਟਾਂਡਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। (ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਭਾਗ 1 ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ)। ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਟਾਂਡਾ (ਮੁਜ਼ੱਫਰਾਬਾਦ) ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਫੇਰੀ ਜੋ 1626 ਈ. ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ, ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਉਸ ਵਕਤ ਸਿਰਫ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦਾ ਬਾਲਕ ਸੀ। ਇਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਅਸੰਭਵ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਕਰਨਲ ਗੁਲਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ' ਵਿਚ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਗਲਤ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਘੋਖ ਕਰਨ 'ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੁਜ਼ੱਫਰਾਬਾਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਟਾਂਡਾ ਨਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਂਝ ਟਾਂਡਾ ਸ਼ਬਦ ਲੁਬਾਣਾ ਦੀ ਬੋਲੀ 'ਚਾਂਡਾ' ਦਾ ਵਿਗੜਿਆ ਸਰਲ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਵੱਡੇ ਵਪਾਰਕ ਕਾਫਲੇ ਦਾ ਇਕ ਥਾਂ ਰੁਕ ਕੇ ਅਰਾਮ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੁਬਾਣਾ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਟਾਂਡੇ ਵੱਸ ਗਏ। ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਾੜੀ-ਟਾਂਡਾ, (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਟਾਂਡਾਂ ਰਾਮ ਸਹਾਈ ਅਤੇ ਟਾਂਡਾ ਉੜ-ਮੁੜ (ਦੋਵੇਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਮਨਸੂਰ ਟਾਂਡਾ (ਜੋਧਪੁਰ) ਐਨਪੁਰ ਟਾਂਡਾ (ਕਰਨਾਟਕ), ਸੰਕਰਪੁਰ ਟਾਂਡਾ, ਨਾਹਰ ਖੇਡ ਟਾਂਡਾ (ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਵਸਤੀ ਨਾਕਾ ਟਾਂਡਾ (ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ) ਆਦਿ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਟਾਂਡੇ ਲੁਬਾਣੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਸਾਏ ਗਏ।

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਮੈਕਾਲਫ ਅਤੇ ਜੀ. ਐੱਸ. ਛਾਬੜਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੁਬਾਣੇ ਵੱਸਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਲੁਹਾਣੇ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੁਬਾਣਾ ਵੀ ਲੁਹਾਣੇ ਦਾ ਹੀ ਵਿਗੜਿਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵੀ ਵਪਾਰਕ ਧੰਦੇ ਅਤੇ ਲੁਬਾਣਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਥਾਪਿਆ ਮਸੰਦ ਵੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਤੀਜੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਨੇ ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਵਾਸਤੇ ਚਲਾਈ ਸੀ। ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਉੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਅਜੇਹਾ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਂਝ ਵੀ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਯਥਾਰਥਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਵਰਗਾ ਵੱਡਾ ਵਪਾਰੀ ਦੋ ਕੰਮ 'ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਪਰਚਾਰ' ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾ ਸਕਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦਾ ਵਪਾਰ ਇਕ ਥਾਂ ਟਿਕ ਕੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਥਾਂ ਬੈਠ ਕੇ ਉਸ ਲਈ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਸੀ।

ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹਰਦਿਉ ਉਰਫ 'ਦੇਸੂ' ਸੀ। ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਚਪਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਬਿਜੈ ਨਗਰ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਗਿਆਕਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਨੇਕ ਚਾਲ-ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਕੋਲੋਂ ਲੰਡੇ ਸਿੱਖੇ ਜੋ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਲੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਾਫੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਵੀ ਸਿੱਖੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਪੁੰਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਲੁਬਾਣਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਲੱਭਣ ਦਾ ਢੰਬੋਰਾ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਥਾਂ 'ਗੁਰੂ ਲਾਧੋ ਰੇ' ਲੁਬਾਣਕੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ।

ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਦੀ ਉਪ-ਗੋਤ 'ਪੇਲੀਆ' ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨੀ, ਗੋਤੜੇ, ਗਾੜੇ, ਪੇਲੀਏ, ਖਾਸਰੀਏ, ਲਾਲੀਏ, ਗੁਜਰ, ਭਗਤਾਣੇ ਇਤਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਭਾਵ ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸੰਖੇਪ ਜਾਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਲੁਬਾਣੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਲੜਾਕੂ ਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਲੋਹੇ ਦੇ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨਣ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾਉਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਲੁਹਾਣੇ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੋਹੇ ਦੇ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਰਾਜਪੂਤ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ 'ਬਨਜਾਰੇ' ਬਣ ਗਏ। ਅਨਾਜ ਦੀ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਵਿਰੋਧੀ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵੀ ਜਦ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਉਪਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਰਾਸ਼ਨ ਆਦਿ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੌਂਪਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਦਾ ਕੰਮ ਘੋੜੇ ਦੀ ਥਾਂ ਢੱਗਿਆਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਟਰੈਵਰਨੀਅਰ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ' ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, 'ਇਕ ਢੱਗਾ 300 ਤੋਂ 350 ਪੌਂਡ ਤਕ ਭਾਰ ਚੁੱਕ ਸਕਦਾ ਸੀ।.....ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਤਕ ਢੱਗਿਆਂ ਦੇ ਕਾਫਲੇ ਚੌਲ, ਕਣਕ, ਲੂਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਹੀ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।' ਕਰਨਲ ਗੁਲਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ '...ਲੁਬਾਣੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪੱਛਮੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੰਢੇ ਖਾਸ ਕਰ ਸੂਰਤ ਦੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮਾਨ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਥੋਂ ਇਹ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਵੀ ਸਨ।' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਆਪਣੇ 200 ਦੇ ਕਰੀਬ ਜਹਾਜ਼ ਸਨ। ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਟਰੈਵਰਨੀਅਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, 'ਇਕ ਲੁਬਾਣੇ ਕੋਲ 100 ਤੋਂ 200 ਢੱਗੇ ਆਮ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਾਫਲੇ

ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਗਲ ਵਿਚ ਹੀਰੋ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਪਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ।

ਘੋੜੇ ਪਰਚਲਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤਾ ਸਫਰ ਢੱਗਿਆਂ 'ਤੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਾਲ ਵੀ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਤੇਜ਼ ਸੀ । ਸਫਰ ਲਈ ਦੋ ਬਲਦਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਪਾਰ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕਾਫੀ ਸਫਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਹਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਬੋਝਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ । ਔਖੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਰਸਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਸਨ । ਕਈ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਜਸੂਸੀ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਟੀਪੂ ਸੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਡਿਊਕ ਆਫ ਵਲਿੰਗਟਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ (ਗੁਲਚਰਨ ਸਿੰਘ) । ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ 'ਸਿੱਖ' ਨਾਮੀ ਹੈਂਡ ਬੁੱਕ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, 'ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕਾਫੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਰਹੀ ਹੈ ।'

ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੁਬਾਣਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅੱਜ ਵੀ ਇਹ ਬੋਲੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਬੋਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ । ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ ਅਤੇ ਮਰਾਠੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਹੋਕਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ : 'ਗੁਰੂ ਲਾਧੋ ਰੇ-ਗੁਰੂ ਲਾਧੋ ਰੇ' । ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ।

ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਲੁਬਾਣੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਲੁਬਾਣੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ । ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦਾ ਲੜਾਕੂ ਭਾਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਰੀਰ ਦੇ ਗੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਹੱਟੇ-ਕੱਟੇ ਅਤੇ ਕੱਦ-ਕਾਠ ਦੇ ਉਚੇ ਲੰਬੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀਆਂ । ਇਹ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਅਤੇ ਸੋਹਣੀਆਂ-ਸੁਨੱਖੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਲ-ਡੰਗਰ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ । ਇਹ ਆਮ ਔਰਤਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਕੌਮਲ ਅਤੇ ਡਰਪੋਕ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਜੇ.ਐੱਚ. ਹੱਟਲ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਅਤੇ ਜਾਤਾਂ' ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, 'ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਾਰਨ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ (ਸਿਰ ਦਾ) ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਸੀ ।'

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਲੁਬਾਣਾ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਪਿੰਡ, ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸਥਿਤ ਹਨ ਜੋ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਡੰਗਰਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੋਲ ਰਹਿਣਾ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ ਹੋਵੇਗਾ । ਇਹ ਬਹੁਤਾ ਵਪਾਰ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੂਣ ਦਾ, ਬੈਲ ਗੱਡੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਮੋਟਰ

ਗੱਡੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਮੱਧਮ ਪੈ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੁਬਾਣੇ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਣ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਰਹੂਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਬਹੁਤੇ ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਣਾ ਲਿਆ।

ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ 'ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

‘ਜੱਟ ਵਣਜਾਰਾ ਰੋੜਾ ਸਾਰਾ

ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਸਿੱਖੀ ਤਿਨ ਧਾਰਾ।’

ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਔਕੜ ਵੇਲੇ ਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਤਾਂ ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਕਾਫਲੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ‘ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

‘ਆਏ ਲੁਬਾਣੇ ਲਗ ਗਈ ਲਾਰ

ਦਯੋ ਦਸਵੰਧ ਉਨ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ।’

ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਸੈਨਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਈ ਤਾਂ ਲੁਬਾਣੇ ਭਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਆਏ। ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ ਨੇ ‘ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ’ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

‘ਸਾਥ ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਬਹੁ ਰੂਪੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਆਦਿ ਖੜੋਤਾ

ਮਾਲ ਬਲਦ ਲੱਦੇ ਹੋਏ, ਮਾਰਗ ਚਲੇ ਜਾਇਆ

ਚੇਲਾ ਭੇਜ ਨਾਇਕ ਸਦਿ ਮੰਗਾਇਆ।’

ਕੁਝ ਲੁਬਾਣੇ, ਵਪਾਰ ਮੱਧਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਬੀਤੀ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ 1907 ਈ. ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਖਰੀਦਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਬਾਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਜਲੰਧਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਲਾਹੌਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਿਆ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਇਹ ਲੋਕ ਜੱਟਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ।

ਭਰ ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਬੀਬੀ ਸੀਤਲ ਦੇਵੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਨਾਇਕ ਪਰਸ਼ੋਤਮ ਦਾਸ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਹਰੇ ਸੰਡਲਸ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸੰਡਲਸ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਲੁਬਾਣੇ ਨਾਇਕ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਰਾਜਪੂਤ ਰਸਮੋ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਲਜਈ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵਪਾਰ ਚਮਕਾਉਣ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਵਡਮੁੱਲਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ।

30 ਮਾਰਚ, 1664 ਈ. ਨੂੰ ਅਠਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ। ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਸਾਖਸ਼ੀਅਤਾਂ

ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਸੁਲੱਖਣੀ, ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਮਹਾਂ ਮੰਤਰੀ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ। ਬਿਨਾਂ ਨਾਮ ਲਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ 'ਬਕਾਲੇ' ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰ ਕੇ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਨਾਰੀਅਲ ਅਤੇ ਪੰਜ ਪੈਸੇ ਭੇਟਾ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪਿੰਡ ਬਕਾਲੇ ਵਿਖੇ ਸਿਰਫ ਇਕੋ ਹੀ ਸੋਚੀ ਸੀ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ 'ਬਾਬਾ ਤੇਗ਼ਾ' ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਕਮਲਾ ਤੇਗ਼ਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਪੂਰੇ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਅਤੇ ਦੁਖਦਾਈ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ, ਗੁਰੂ ਬਾਰੇ ਰੋਲ ਘਚੋਲਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹਾ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤੀ? ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਾਬੇ ਤੇਗ਼ੇ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਂਦਿਆਂ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ 22 ਬਸ਼ਿੰਦੇ ਗੁਰੂ ਬਣ ਬੈਠੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਧੀਰ ਮੱਲ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੀ। ਧੀਰ ਮੱਲ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਸਾਹਮਣੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਰੋਲ-ਘਚੋਲਾ ਵਧਦਾ ਗਿਆ।

ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ ਜਦ ਪੁਰਤਗਾਲ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਜਹਾਜ਼ ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਘੱਟ ਪਾਣੀ ਕਾਰਨ ਜਹਾਜ਼ ਬਰੇਤੋ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਬੜੀਆਂ ਮੰਨਤਾਂ ਮੰਨੀਆਂ। ਕਈ ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਧਿਆਏ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਜਹਾਜ਼ ਫਸਿਆ ਰਿਹਾ। ਅੰਤ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੀ ਗੱਦੀ ਨੂੰ ਧਿਆ ਕੇ ਮੰਨਤ ਮੰਨੀ, ਜਿਵੇਂ :

‘ਇਕ ਸਿਖ ਲੁਬਾਣਾ ਸਿੰਧੁ ਮੈ ਲੇ ਪੋਤ ਆਵਤ ਅਟਕਿਯੋ
ਤਿੰਨ ਧਿਆਨ ਗੁਰ ਕੋ ਮਨ ਧਰਯੋ, ਗੁਰ ਨਾਨਕੇ ਮਨੁ ਸੁ ਚੁਕਯੋ।’

(ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹ 10)

ਪੰਜ ਸੌ ਮੁਹਰਾਂ ਦੀ ਸੁੱਖਣਾ ਸੁੱਖੀ ਗਈ। ‘ਬਿਰਥਾ ਕਦੇ ਨਾ ਹੋਵਈ ਜਨ ਕੀ ਅਰਦਾਸਿ’ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਕਬੂਲ ਹੋਈ। ਜਹਾਜ਼ ਬਰੇਤੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਬੰਨੇ ਲੱਗਾ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦਾ ਕਦੋਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੀ— ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਅਜੇ ਕਾਫ਼ਾਂ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਬਕੀ ਹੈ।

5 ਮਾਰਚ, 1665 ਈ. ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਲਾਮ ਲਸ਼ਕਰ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦਾ-ਪੁਛਾਉਂਦਾ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬਕਾਲੇ ਪੁੱਜਾ। ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ’ ਵਿਚ ਇਹ ਤਰੀਕ 9 ਅਕਤੂਬਰ, 1664 ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਜੋ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ

ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਿਤੀ 20 ਮਾਰਚ, 1665 ਨੂੰ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਬਕਾਲੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਾਯੂਸੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਫਲੇ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਢੱਗੇ, ਗੱਡੇ ਅਤੇ ਤੰਬੂ ਆਦਿ ਸਨ। ਕਾਫਲੇ ਦੀ ਰਖਿਆ ਵਾਸਤੇ 509 ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਵੀ ਸਨ।

ਜੋਧਾ ਹੁਤੇ ਪੰਕ ਸੈ ਸੰਗ

ਜਿਨਹੁ ਉਠਾਏ ਖੜਗ ਉਤੰਗ ॥2॥

(ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਕਾਫਲੇ ਬਾਰੇ 'ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਸੰਗ ਪੰਚ ਸੈ ਨੌਕਰ ਅੰਗ ॥

ਪਾਵਤ ਡੇਰੇ ਠੌਰੁ ਸੁ ਠੌਰਾ ॥35॥

ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਸੁਹਣੀ ਸੁਡੌਲ ਸੀ। ਸਿਹਤ ਪੱਖੋਂ ਉੱਚਾ ਲੰਬਾ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਾਨਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਪਖੰਡੀ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤ ਕੇ ਦੇਖਣ ਆਉਂਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਪਏ। ਕਈਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਸੰਦ ਹੋਣ ਦਾ ਭਰਮ ਵੀ ਪਾਲਿਆ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਵਪਾਰੀ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜੋ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰੁਕ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਾਹੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਬਾਹਰੀ ਦਿੱਖ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਧਨਾਢ ਵਪਾਰੀ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ-ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚਾ ਹੈ। ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਡੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਹਿੱਤ ਨਿਤ ਉਸ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਰੋਲ-ਘਚੋਲ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਥਿਆ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੜੇ ਠਰ੍ਹੰਮੇ ਅਤੇ ਕਥਿਤ ਉਪਰਾਮਤਾ ਨਾਲ ਸੁਣੀ। ਕਥਿਤ 22 ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਚਾਟੜੇ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਕਰਦੇ ਨਾ ਥੱਕਦੇ। ਧੀਰ ਮੱਲ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮਸੰਦ ਸ਼ੀਹਾਂ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਦਾ। ਉਪਹਾਰ ਅਤੇ ਸਿਰੋਪੇ ਦਿੰਦਾ। ਸ਼ੀਹਾਂ ਧੀਰ ਮੱਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਅਤੇ ਮਕਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੁਰੂ ਚੇਲਾ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤਕ ਜਾਣ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਦਲੇਰ ਧਨਾਢ ਵਪਾਰੀ ਹੀ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।

ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਬਹੁਤ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਖੰਡੀ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧੀਰ ਮੱਲ ਦੇ ਡੇਰੇ ਹੀ ਗਿਆ। ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਚੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਹੋਰ ਵੀ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬੀੜ, ਜੋ ਉਸ ਵਕਤ ਸਿਰਫ ਧੀਰ ਮੱਲ ਕੋਲ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਬੀੜ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੱਸਦਾ

ਸੀ, ਨੂੰ ਪੰਜ ਮੁਹਰਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੋ ਮੁਹਰਾਂ ਧੀਰ ਮੱਲ ਅੱਗੇ ਵੀ ਰੱਖੀਆਂ। ਬੈਠ ਕੇ ਲੰਬਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਵਾਦ ਰਚਾਇਆ। ਧੀਰ ਮੱਲ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਸੁੱਖਣਾ ਮੰਗ ਲੈਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਮਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖੀ ਜੋ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਦੋ ਮੁਹਰਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਕੇ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਕੇ ਪੂਰੀ ਪਰਖ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਿਰਨਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਪੰਜ ਸੌ ਮੁਹਰਾਂ ਦੀ ਸੁੱਖਣਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਮੰਗੀ।

ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਅਗਿਆਤਵਾਸ ਰਹਿ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ। ਤਿਆਗ, ਨਿਮਰਤਾ, ਦਿਝੁਤਾ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਜੀਵਨ, ਜੋ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀਆਂ ਅਧਾਰਸ਼ਿਲਾਵਾਂ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਿਤ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਲੱਪ ਸਨ। ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਕੱਚੇ ਸਨ। ਲਾਲਚ ਤੇ ਮਕਾਰੀ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਲਤਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਘਟਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੱਕ ਸੱਚ ਦਾ ਨਾਮੋ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪੂਰੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤੇ ਸਮੇਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖ ਹਸਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਵੰਸ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੋਢੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸ ਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਸਪੁੱਤਰ 'ਬਾਬਾ ਤੇਗ਼ਾ' ਵੀ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਭੋਰੇ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਦਾ ਉਕਾ ਹੀ ਇੱਛੁਕ ਨਹੀਂ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਸਧਾਰਨ ਵਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਨੂੰ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਦੂਰੋਂ ਆਇਆ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਨੇ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਮਿਲਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਸਾਬਤ ਕਦਮ, ਅਡੋਲ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋਇਆ। ਅਦਨੇ ਸਿੱਖ ਨੇ ਉਮੀਦ ਭਰਪੂਰ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਝਾਕਿਆ। ਮਨ ਸਰਸਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀਆਂ ਜੋ ਅਧਾਰਸ਼ਿਲਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਮਨ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ ਗੁਰੂ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਧਾਰਸ਼ਿਲਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਜੱਸਮਾ ਲੱਗਿਆ। ਦੋ ਮੁਹਰਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਚਰਨ ਛੂਹੇ। ਮੁਹਰਾਂ ਦੇਖਦਿਆਂ ਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਵੇਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਉਠਾਈਆਂ ਕਿ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਲੱਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰੀ ਪੰਜ ਸੌ ਮੁਹਰ ਮੰਗ ਲਈ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ 'ਤੇ ਸੀਸ ਰੱਖਿਆ। ਆਪਣੀ ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨ ਸੁਣ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਗਦ-ਗਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਹੋਣ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ। ਗੁਰਾਂ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ

ਭਟਕਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬੇਤਾਬੀ ਨੂੰ ਨਾ ਰੋਕਦੇ ਹੋਏ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਥਾਣਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਹਰ ਆ ਭੌਰੇ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਨੇ 'ਗੁਰੂ ਲਾਧੋ ਰੇ, ਗੁਰੂ ਲਾਧੋ ਰੇ' ਦਾ ਹੌਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਗਤਾਂ ਹੁਮ-ਹੁਮਾ ਕੇ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ।

(ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦਾ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਮੋਢਾ ਦਿਖਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗਿਣਤੀ ਬੋਲ ਕੇ 500 ਮੁਹਰਾਂ ਮੰਗ ਲਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਯਕੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਾਲਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਭਰਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਫਿੱਕਾ ਪੈ ਜਾਵੇਗਾ।)

ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਰਧਾਪੂਰਵਕ ਇਕ ਥੜ੍ਹਾ ਉਸਾਰਿਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਝੂਮਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ 43 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਬਾਬੇ ਤੇਗੋ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦੇ ਕੇ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਥੜ੍ਹੇ ਤਕ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਸ ਥੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਸਮੂਹ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਮਿਤੀ 20 ਮਾਰਚ, 1665 ਈ. ਨੂੰ ਪੂਰੀਆਂ ਗੁਰ-ਮਰਿਆਦਾ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜ-ਮਾਨ ਹੋਏ। ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਤਰੀਕ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਬਖੇੜੇ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਖਾਤਰ ਇਹ ਤਰੀਕ 30 ਮਾਰਚ, 1664 ਹੀ ਸਮਝ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ ਸਨ। ਅਠਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀਵਾਨ ਦੁਰਗਾ ਮੱਲ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਦੁੱਖ ਭਰੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਾ ਕੇ ਸੁੱਖੀ ਹੋਈ ਪੰਜ ਸੌ ਮੁਹਰ, ਇਕ ਕੀਮਤੀ ਚੌਲਾ, 101 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੇ। ਉਪਰੰਤ ਸਮੂਹ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਤਿਲ-ਫੁਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਦੁਰਗਾ ਮੱਲ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਥਾਪਿਆ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤੇ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਸੰਗਤ ਵਾਸਤੇ ਲੰਗਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਬਾਬਾ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਅਵੇਸਲਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੂਰਅੰਦੇਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਂਪ ਲਿਆ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਪਖੰਡੀ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਧਰ ਧੀਰ ਮੱਲ ਅਤੇ ਸੀਹਾਂ ਮਸੰਦ ਬਾਕੀ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਧੀਰ ਮੱਲ) ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ

ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਘਨੌਣੀ ਸਾਜਸ਼ ਘੜ ਲਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਮਾਨਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਪਟੀ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਖੰਜਰ ਵਾਂਗ ਖੁਭ ਗਈ। ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਚੋਣਵੇਂ ਧਾੜਵੀ ਲੈ ਕੇ ਸੀਹੇਂ ਮਸੰਦ ਨੇ ਧੀਰ ਮੱਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭੋਰੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਕੀਮਤੀ ਸਾਮਾਨ ਲੁੱਟ ਲਿਆ। ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਨੇ ਸੀਹੇਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣ 'ਤੇ ਗੁਰੂ-ਸੰਗਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਦੇਖ ਸੀਹੇਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਚੁਕ ਗਿਆ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਚ ਗਏ। ਰੌਲਾ ਸੁਣ, ਸੀਹਾਂ ਬਾਕੀ ਗੁੰਡਿਆਂ ਸਮੇਤ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੀਮਤੀ ਸਾਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜਦ ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੋਣਵੇਂ ਅੰਗ-ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਸਮੇਤ ਧੀਰ ਮੱਲ ਦੇ ਡੇਰੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਧੀਰ ਮੱਲ ਦੌੜ ਗਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੀਹਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਕਾਬੂ ਆ ਗਏ। ਬਾਕੀ ਗੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਥਪੜਾਈ ਕੀਤੀ। ਸੀਹੇਂ ਦੇ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਬੰਨ੍ਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਲੁੱਟਿਆ ਸਾਮਾਨ, ਸਮੇਤ ਧੀਰ ਮੱਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਵੀ ਸੀ ਨਾਲ ਲੈ ਆਏ। ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਾਲ ਸਾਮਾਨ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਸੀਹੇਂ ਨੂੰ ਦੁਕਵੀਂ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਪੁੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਿਠਬੋਲੜੇ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, 'ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਚੰਡਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠ ਪੀੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰੋਧ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੁੱਖ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ। ਖਿਮਾ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਗੁਣ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਵਡੱਪਣ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਚਨ ਉਚਾਰਿਆ :

‘ਮਾਈ ਮੈ ਧਨੁ ਪਾਇਓ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ॥

ਮਨੁ ਮੇਰੇ ਧਾਵਨ ਤੇ ਛੂਟਿਓ ਕਰਿ ਬੈਠੋ ਬਿਸਰਾਮੁ ॥1॥ਰਹਾਉ॥

ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ ਤਨ ਤੇ ਭਾਗੀ ਉਪਜਿਓ ਨਿਰਮਲ ਗਿਆਨੁ ॥

ਲੋਭ ਮੋਹ ਏਹ ਪਰਸਿ ਨ ਸਾਕੈ ਗਹੀ ਭਗਤਿ ਭਗਵਾਨੁ ॥1॥

ਜਨਮ ਜਨਮ ਕਾ ਸੰਸਾ ਚੂਕਾ ਰਤਨੁ ਨਾਮੁ ਜਬ ਪਾਇਆ ॥

ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਸਕਲ ਬਿਨਾਸੀ ਮਨ ਤੇ ਨਿਜ ਸੁਖ ਮਾਹਿ ਸਮਾਇਆ ॥2॥

ਜਾ ਕਉ ਹੋਤ ਦਇਆਲੁ ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਿ ਸੋ ਗੋਬਿੰਦੁ ਗੁਨ ਗਾਵੈ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹ ਬਿਧਿ ਕੀ ਸੰਪੈ ਕੋਉ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਵੈ ॥3॥

(ਬਸੰਤ ਮ. 9, ਪੰਨਾ 1186)

ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ। ਸੀਹੇਂ ਨੂੰ ਮੁਆਫੀ ਮਿਲੀ। ਧੀਰ ਮੱਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਮੌੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਖਤ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ

ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਬਕਾਲਾ ਛੱਡ ਜਾਵੇ। ਧੀਰ ਮੱਲ ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਵਾਪਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਝਗੜ ਕੇ ਪਛਤਾਇਆ। ਧੀਰ ਮੱਲ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਵਿਚੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਪੋਥੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਅਮਾਨਤ ਸਮਝ ਕੇ, ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖ ਲਈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਬਕਾਲੇ ਤੋਂ ਕੀਰਤਪੁਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਦ ਪੋਥੀ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਬੜੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਧੀਰ ਮੱਲ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ, ਪਵਿੱਤਰ ਬੀੜ ਉਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਗੁਰੂ ਪਰਗਟ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਸਾਰੇ ਬਾਈ ਦੇ ਬਾਈ ਗੁਰੂ (ਕਥਿਤ) ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਦੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਫਰਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਹਨੇਰਾ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਪਰਵਚਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਫਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਫਿਰ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਕਾਲੇ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਮਧੁਰ ਮਿੱਠੇ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਨ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਰੁਕੇ। ਫਿਰ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਜੂਨ 1665 ਈ. ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜੇ। (ਮੈਕਾਲਫ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮਿਤੀ ਫਰਵਰੀ 1666 ਹੈ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਉਂਝ ਵੀ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਵਰਗਾ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਅਣਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।)

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਤੋਂ 100 ਗਜ਼ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਅਰਾਮ ਆਸਣ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਆਮਦ ਸੁਣ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਰਾਮ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਉਥੇ ਵੱਸੇ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਚਾਹਿਆ ਕਿ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੀਤਲ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਬੇਬਸ ਸਨ। ਵੱਲੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ ਸੰਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਚਰਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰ ਲਿਆ। ਡਾਂ. ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰਫ ਇਕ ਔਰਤ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹਰੀਆਂ ਸੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਚਰਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਔਰਤ ਨੇ ਸੰਗਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਿਨਾਂ ਮੱਥਾ ਟੇਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਵੱਲੇ ਆ ਗਏ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਤਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੀ ਰੁਕ ਗਏ।

ਜਦੋਂ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹੇ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਰਸਮਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸਾਰੇ ਪੁਜਾਰੀ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਾਈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਨਾ ਟੇਕਣ ਦੇਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਟਕਾਰਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ, ਬਿਨਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੀਆਂ, ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਾ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਸੀ। ਉਹ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਬੱਝੇ ਪਏ ਸਨ।

ਵੱਲੇ ਪਹੁੰਚ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ, ਜਿਥੇ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਸੁੰਦਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਸ਼ੋਭਤ ਹੈ। ਵੱਲੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਠਬੋਲੜੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸੁਣਾਏ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਵੱਲੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਧੰਨ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਥੇ ਹੀ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਹੁੰਮ-ਹੁਮਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲੈਣ ਆਈਆਂ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਾ ਸਕਣ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਹਿਰਦ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਇਹ ਡਰ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਆਏ ਸਨ, ਕੂੜ ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੁਟੇਰੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਕੁਝ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜੇ ਇਹ ਸੱਜਣ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਦੇ ਤਾਂ ਅਜੇਹਾ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਥੋਥੀ, ਗਲਤ ਅਤੇ ਮਨਘੜਤ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਕਦੇ ਆਪਣੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਾਪ ਦੇਣਾ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਰਿਹਾ ਕਦੇ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਸਰਾਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਪੁੰਜ, ਸੀਤਲ ਸੁਭਾਅ, ਮਿਠਬੋਲੜੇ ਅਤੇ ਸੀਹੇਂ ਵਰਗੇ ਜ਼ਾਲਮ ਮਸੰਦ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ, ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਕਿਵੇਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ ?

ਵੱਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵਾਪਸ ਬਿਜੈ ਨਗਰ ਜਾਣ ਦੀ ਖਾਹਸ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇੱਛਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ ਕਿ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਹੋਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੋਰ ਵੱਲੇ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਾਫਲਾ ਬਕਾਲੇ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਬਕਾਲੇ ਪਹੁੰਚ, ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਬੈਠੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਠਾਰਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਕਾਲੇ ਤੋਂ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਵੇਕਲੇ ਰਮਣੀਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਜੀਦਾ ਗੁਰੂ-ਪਿਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤਾ। ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੀਰਤਪੁਰ ਚਲੇ ਜਾਣ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਾਫਲੇ ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਾਫਲਾ ਕੀਰਤਪੁਰ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਹਜ਼ਾਰਾ, ਫਗਵਾੜਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਕੀਰਤਪੁਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਪਿੰਡ ਹਜ਼ਾਰਾ ਅਤੇ ਫਗਵਾੜਾ ਜਿਥੇ ਉਹ ਰਾਤ ਠਹਿਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸੁਸ਼ੋਭਤ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਅਮੀਰ, ਗਰੀਬ ਰਾਜਾ ਔਰ ਰੰਕ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਕੀਰਤਪੁਰ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਾਕੀ ਸੋਢੀ ਸ਼ਰੀਕਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਮਦ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਵਾਂ ਸਥਾਨ ਵਸਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸੰਗਤ ਨੇ ਰਾਏ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਮਾਖੇਵਾਲ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਖਰੀਦ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦਣ ਲਈ 2200/- ਰੁ. ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਯੋਗਦਾਨ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣੇ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਇਹ ਕਥਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ ਕਿ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਰਾਣੀ ਜਲਾਲ ਦੇਵੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ 2200/- ਰੁ. ਤਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸ਼ਾਰਟ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਦੀ ਸਿੱਖਸ' ਵਿਚ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ 500/- ਰੁ. ਦੀ ਖਰੀਦੀ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਵੀ ਠੀਕ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਣੀ ਤਾਂ ਇਹ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਮੁਫਤ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਪੈਸੇ ਹੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਏ ਹੋਣ। ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਹੀ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾਨਕੀ-ਚੱਕ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।

ਹੁਣ ਤਕ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਛੇ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਆਪਣਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਬੇਨਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ। ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਮਿਲਣੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਰੁਣਾਮਈ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੇ 'ਭਾਈ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰੇ ਮਨ ਨਾਲ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਿਹਰ ਭਰਿਆ ਹੱਥ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ।

‘ਜਬ ਸਤਿਗੁਰੂ ਥਿਰਤਾ ਗਹੀ ਐਸਵਰਜ ਭਇਓ ਬਿਲਾਸ,
ਮਖਨ ਰਿਦੈ ਅਨੰਦ ਹੋਵੈ ਪੂਜੇ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾਲ ।’

(ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਾਸਿ 11 ਅੰਸੂ 29)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ‘ਤੇ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਕਟਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

‘ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਰੋ ਕਟ ਗਿਓ

ਸ੍ਰੀ ਨਾਨਕ ਕੋ ਸੇਵਕ ਭਇਓ’।

(ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਾਸਿ 11, ਅੰਸੂ 28)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਇਕ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਅਤੇ ਇਕ ਕੀਮਤੀ ਸਿਰੋਪਾ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤਾ :

‘ਬਹੁਤ ਮੌਲ ਕਾ ਬਰ ਸਿਰੋਪਾਇ

ਕਰੁਨਾ ਸਹਿਤ ਗੁਰ ਪਕਰੇ ਪਾਇ ॥’

(ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਾਸਿ 11, ਅੰਸੂ 28)

ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਉੱਘੇ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰੀ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਤੌਰਨ ਆਏ। ਮਿਲਣੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਰਸਮਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਸੁਲਜਈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਕਾਫ਼ਲੇ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤੋਂ ਵਿਦਾਇਗੀ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਵਪਾਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸੌਂਪਿਆ ਸੀ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧੀ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡ ‘ਰਾਜਾ ਹਰਪਾਲ’ ਵਿਖੇ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਡੇਰਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਆਪ 1731 ਬਿਕਰਮੀ (1674 ਈ.) ਨੂੰ ਵਪਾਰਕ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਬਿਜੈ ਨਗਰ ਗਏ ਜਿਥੇ 55 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ 1775 ਬਿਕਰਮੀ (1718 ਈ.) ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਜੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਏਨੀ ਲੰਬੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਸੀ।

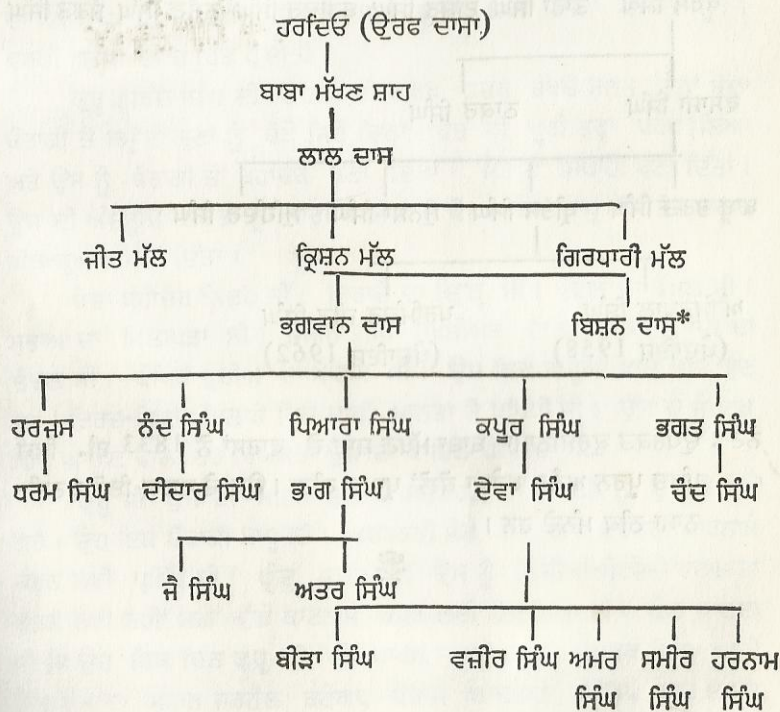
ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਲਾਲ ਦਾਸ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਵਪਾਰਕ ਧੰਦਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ‘ਰਾਜਾ ਹਰਪਾਲ’ ਵਿਖੇ ਪੱਕਾ ਡੇਰਾ ਜਮਾ ਲਿਆ। ਭਾਈ ਲਾਲ ਦਾਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਨਾਂ ਭਾਈ ਜੀਤ ਮੱਲ, ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਮੱਲ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗਿਰਧਾਰੀ

ਮੱਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਜੀਤ ਮੱਲ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਰਜੌਰੀ ਜਾ ਵੱਸਿਆ ਜਿਥੇ ਹੁਣ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਬਾਕੀ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਆ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਪੱਤਰੇ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਵੀ ਸੀ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਘੋਰ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੁਕਮਨਾਮਾ 1947 ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰੋਡਰਾਂ ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਜਾਂ ਸੜ ਗਿਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰੋਡਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਕੀਮਤੀ ਤੌਹਫਾ ਨਾ ਸੰਭਾਲ ਸਕਣ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ।

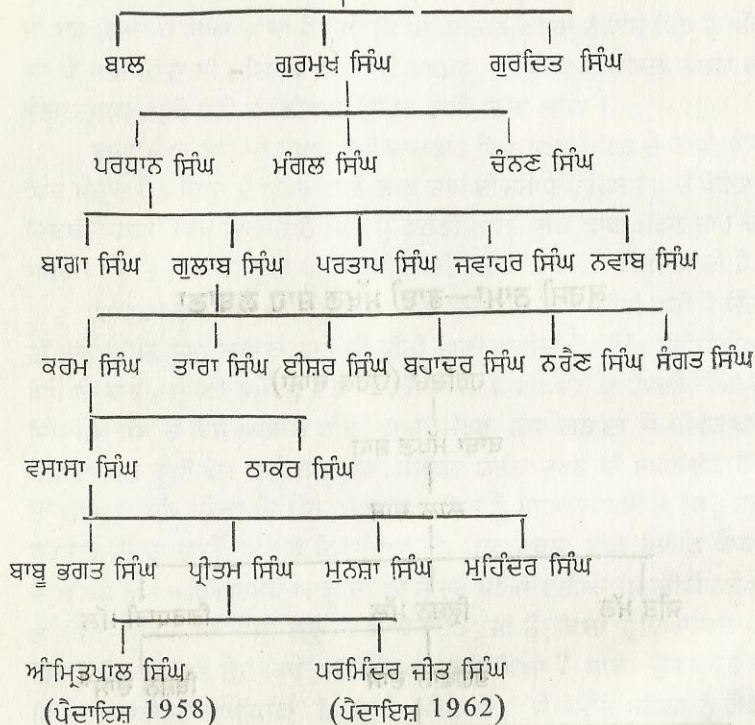
ਬਾਬਾ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਮਾਧ ਰੂਪੀ ਯਾਦਗਾਰ ਬਿਜੇ ਨਗਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਗਾਂਧੀ ਚੌਂਕ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਲਾਲ ਦਾਸ ਦੀ ਸਮਾਧ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੋਠੋਹਾਰ ਇਲਾਕੇ 'ਬਾੜਾ' ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਲੋਕ ਬਾਬਾ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਧ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਿੰਨੀ ਖੋਜ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਬਾਰੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਓਨੀ ਹੀ ਬਾਬਾ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਥਾਣਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ, ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਕੌਮ ਦੇ ਇਸ ਅਨਮੋਲ ਹੀਰੇ ਬਾਬਾ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਥਾਣਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਸੰਜੀਦਾ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀ ਖੋਜ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਸਾਰਥਕ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਖਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਨੇ 'ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਭਾਈ' ਕਹਿ ਕੇ ਨਿਵਾਜਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਵਕਤ ਵੱਡੀ ਸ਼ਿਪਿੰਗ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਗੂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਜਹਾਜ਼ੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਮਿਟ ਗਿਆ? ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਅਣਗੌਲਿਆ ਰਹਿ ਗਿਆ? ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਨਸਾਫ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਘਰ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਾਦ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਕੁਰਸੀ ਨਾਮਾ—ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ

*ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ

ਨੋਟ : ਉਪਰੋਕਤ ਕੁਰਸੀਨਾਮਾ ਬਾਬਾ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਨੇ 1833 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਡਤ ਪੂਰਨ ਅਨੰਦ ਪਹੋਵਾ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਵਾਰਸ ਇਹੋ ਕੁਰਸੀ-ਨਾਮਾ ਠੀਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਬੇ-ਤਾਜ ਬਾਦਸ਼ਾਹ—ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ

ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੇ ਸੂਰਬੀਰ ਜਰਨੈਲ ਅਤੇ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਦੇ ਮੇਚ ਦਾ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰ ਸਕਾਂਗੇ। ਪੁੰਦ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚਮਕਦੇ ਸੂਰਜ ਵਰਗੀ ਗਰਮੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲੋਹੜੇ ਦੀ ਪਾਰਖੂ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਾ ਬੈਰਾਗੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਖ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੈਰਾਗੀ ਤੋਂ ਬਹਾਦਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਤ ਤੋਂ ਸਿਪਾਹੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਸੇਧ ਦੇ ਕੇ ਭਟਕਦੇ ਸਾਧੂ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਘੋੜ-ਸੁਆਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨਿਡਰ ਸੀ। ਇਰਾਦੇ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ। ਦਿਲ ਦਾ ਕੋਮਲ ਸੀ। ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਮਿਲਾਪੜਾ ਸੀ। ਮਿਕਨਾਤੀਸੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਸੀ। ਮਨ ਦਾ ਚੰਚਲ ਸੀ। ਬੌਧਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਧੂਆਂ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਸਨ। ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਦਾ ਕਾਇਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਸੁਣ 3 ਸਤੰਬਰ, 1708 ਈ: ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਗਏ। ਉਹ ਇਕ ਬੈਰਾਗੀ ਸਾਧੂ ਸੀ। ਕਰਾਮਾਤੀ ਸੰਤ ਸੀ। ਗ਼ੈਰ ਕੁਦਰਤੀ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵੱਡੇ ਕਾਟਨਾਮੇ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਰਜਿਆ ਸੀ। ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪਾਰਸ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਮਹਾਨ ਜਰਨੈਲ ਬਣੇਗਾ, ਬੇਤਾਜ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣੇਗਾ, ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਵਾਰ ਬਣੇਗਾ, ਜੁਲਮ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸ਼ਹੀਦ ਬਣੇਗਾ ?

ਭਾਥਾ ਬੈਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਜਨਮ 16 ਅਕਤੂਬਰ, 1670 ਈ: ਨੂੰ ਚੜ੍ਹੀ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦਾ ਨਾਮ ਲਛਮਨ ਦਾਸ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਰਾਮਦੇਵ ਇਕ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਲਛਮਨ ਦਾਸ ਦਾ ਬਚਪਨ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਵਾਂਗ ਗਰੀਬੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਆਚ ਗਿਆ, ਜੋ ਗਰੀਬ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਬਹਾਦਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਕ ਚੰਗਾ ਤੀਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਸੀ। ਇਕ ਨਿਪੁੰਨ ਘੋੜ-ਸੁਆਰ ਸੀ। ਨਿੱਤ ਤੇਜ਼-ਤਰਾਰ ਦੌੜਦੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣਾ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਕੋਮਲ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਕ ਗਰਭਵਤੀ ਹਿਰਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਲਟਾ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਉਹ ਇਕ ਮਨਚਲੇ ਨੌਜੁਆਨ ਤੋਂ ਇਕ ਬੈਰਾਗੀ ਸਾਧੂ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਾਨਕੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਧਾਰਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਬੈਰਾਗੀ ਰੱਖਿਆ।

ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਪਤਲਾ ਸੀ, ਪਰ ਫੁਰਤੀਲਾ ਸੀ। ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਖਿੱਚ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਕੱਦ ਦਰਮਿਆਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰੰਗ ਕਣਕ-ਵੰਨਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬੈਰਾਗੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਸਿਰਕੱਢ ਸਾਧੂ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਣ ਲੱਗੀ। ਘੁਮਿਦਾ-ਘੁਮਾਉਂਦਾ ਉਹ ਨੰਦੇੜ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਕੰਢੇ, ਇਕ ਮਨਮੋਹਕ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਸੁੰਦਰ ਡੇਰਾ ਬਣਾਇਆ। ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਕਾਫੀ ਵਧ ਗਈ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅਜ਼ਮ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਜਿੱਤ ਕੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਬਦਲੇ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਨੰਦੇੜ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਥੇ ਹੀ 3 ਸਤੰਬਰ, 1708 ਈ: ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਗਏ। ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਗਲੇ ਮਿਲੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੁਝ ਦਿਨ ਮਾਧੋਦਾਸ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਰਹੇ। ਰੋਜ਼ ਲੰਬੇ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਏ ਜਾਂਦੇ। ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਦਾ ਖੂਨ ਖੌਲਦਾ। ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਅੱਗ-ਬਗੂਲਾ ਹੋ ਉਠਿਆ। ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ-ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਾਕੇ ਉਸ ਦੇ

ਧਰ ਅੰਦਰ ਲਹਿ ਗਏ । ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਬੰਦਾ ਕਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਪੂਰਨ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ । ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਉਪ੍ਰੰਤ ਮਾਧੋਦਾਸ, ਇਕ ਬੈਰਾਗੀ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਬਣ ਗਿਆ । ਘੋੜ-ਸੁਆਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਯੁੱਧ-ਕਲਾਵਾਂ 'ਚ ਜਦ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰ-ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਖਾਲਸੇ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਆਧਾਰ-ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਪੱਕ ਕਰਵਾਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਕਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਮ ਜਪਣਾ, ਵੰਡ ਛਕਣਾ, ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਿਮਰਤਾ, ਤਿਆਗ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਰਗੇ ਵਡਮੁੱਲੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਾਇਆ । ਖਾਲਸੇ ਦੀਆਂ ਸਭ ਹਦਾਇਤਾਂ ਮੰਨ ਕੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਕਿਹਾ :

‘ਤਬ ਕਹੀ ਬੰਦੇ ਬੰਦ ਕਰ ਹਾਥ ।

ਹਮ ਮਾਨੈ ਗੋ ਸਿੰਘਨ ਬਾਤ ।

ਭੀੜ ਪੜੋ ਜਹਿ ਹਮ ਪਰ ਆਇ ।

ਤਹਿ ਤੁਮ ਕਰਨੀ ਬਨਮ ਸਹਾਇ ।’

‘ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

‘ਬੰਦੇ ਗੁਰ ਖੰਡਾ ਦਯੋ

ਲਯੋ ਓਨੈ ਗਲ ਪਾਇ

ਖਾਲਸੋ ਦੇਖ ਸੁ ਵਿਟਾਰਯੋ

ਤਿੰਨ ਖੰਡੋ ਲਯੋ ਛਿਨਾਇ ।’

ਜਦ ਸਭ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖੰਡਾ, ਪੰਜ ਤੀਰ ਅਤੇ ਨਗਾਰਾ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ । ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰੇ ਲਈ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਨਾਲ ਤੋਰੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ : (1) ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ (2) ਬਾਬਾ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ (3) ਭਾਈ ਬਾਜ ਸਿੰਘ (4) ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ (5) ਭਾਈ ਰਨ ਸਿੰਘ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 20 ਸਿੰਘ ਹੋਰ ਭੇਜੇ । ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨੇਤਾ ਮੰਨਣ ਲਈ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ।

ਅਕਤੂਬਰ, 1708 ਈ: ਨੂੰ ਬੰਦੇ ਨੇ 25 ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕਾਫਲੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਹਨੇਰੀ ਵਾਂਗ ਕੂਚ ਕੀਤਾ । ਦਿੱਲੀ ਟੱਪਦਿਆਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਭੇਜੇ ਗਏ । ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਹੁਕਮ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧੀਆਂ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ਖਮ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਾਜ਼ੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਖੋਲ ਉਠਿਆ । ਉਹ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ

ਹੀ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਝੰਡੇ ਥੱਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਖਫੀ ਖਾਨ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਮ ਅਨੁਸਾਰ ਛੇਤੀ ਹੀ 4000 ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਅਤੇ 7800 ਸਿਪਾਹੀ ਪੈਦਲ ਉਸ ਨਾਲ ਆ ਰਲੇ। ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, ਮਸ਼ਹੂਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ 'ਪੈਦਲ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 8900 ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਅੰਤ 40,000 ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ।'

ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਖਰਚੇ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਲੁਥਾਣੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

‘ਆਏ ਲੁਥਾਣੇ ਲਗ ਗਈ ਲਾਰ।

ਦਸਵੰਧ ਦਿਯੋ ਉਨੀ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ।’

ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਵੰਬਰ 11, 1709 ਈ: ਨੂੰ ਸਮਾਣਾ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘੁੜਾਮ, ਠਸਕਾ, ਸ਼ਾਹਬਾਦ, ਕਪੂਰੀ ਅਤੇ ਸਚੋਰਾ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਬਹੁਤ ਬੁਲੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਆਮਦ ਸੁਣਕੇ ਮਾਝੇ ਅਤੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਰੋਪੜ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲੇ।

ਇਧਰ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਚੱਪੜਚੜੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। 12 ਮਈ, 1710 ਈ: ਨੂੰ ਚੱਪੜਚੜੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਖੂਨ-ਡੋਲੂਵਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਮਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਕੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫੌਜਾਂ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜ ਗਈਆਂ। ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ 14 ਮਈ, 1710 ਈ: ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈਆਂ। ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਦੇਖਦਿਆਂ ਵੱਸਦਾ-ਰੱਸਦਾ ਸਰਹੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਖੰਡਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਮੀਰ ਵਜ਼ੀਰ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੁੱਟ ਲਏ ਗਏ। ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਦੇ ਮਹੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਾ।

ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਲਈ ਇਥੋਂ ਦੇ ਨਵਾਬ ਵੱਲੋਂ ਹਾਅ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਨ ਲਈ, ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੁਖਲਿਸਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਫੌਜੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦੀ ਚੋਣ

ਕਾਫੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨੀ ਵਾਲੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪੱਖੋਂ, ਇਹ ਮੁੱਖ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਨੀਮ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਨਾਲ ਲੱਗਣ ਕਰਕੇ ਕਾਫੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਿਸ 'ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਸਨ :

‘ਸਿੱਕਾ ਜਦ ਬਰ ਹਰ ਦੋ ਆਲਮ ਤੇਗਿ ਨਾਨਕ ਵਾਹਿਬ ਅਸਤ ॥

ਫਤਹਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਹਿ-ਸ਼ਾਹਨ ਫਜ਼ਲਿ ਸੱਚਾ ਸਾਹਿਬ ਅਸਤ ॥’

ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ :

‘ਸਿੱਕਾ ਮਾਰਿਆ ਦੋ ਜਹਾਨ ਉਤੇ,

ਬਖਸ਼ਾਂ ਬਖਸ਼ੀਆਂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਤੇਗ ਨੇ ਜੀ ॥

ਫਤਹਿ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ,

ਮਿਹਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸੱਚੇ ਰੱਬ ਏਕ ਨੇ ਜੀ ॥’

ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਿਆਂ ਬਹਾਦਰ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੇ ਜੁਲਾਈ, 1710 ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਜਮਨਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਕੇ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਪੂਰੇ ਦੁਆਬੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਕਤੂਬਰ, 1710 ਤਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਭਗਵੰਤ ਰਾਏ ਅਤੇ ਭੀਲੋਵਾਲ ਵੀ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਹਾਦਰੀ ਭਰੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਖੁੱਸ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਜਿੱਤਿਆ ਹੋਇਆ ਇਲਾਕਾ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਦਸੰਬਰ 11, 1710 ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਤੇ ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਕੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਜਾ ਸੌਂਪਿਆ। ਇਕ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਜਰਨੈਲ ਵਾਂਗ ਹਾਲਾਤ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁਕਣਾ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਚੰਬੇ ਦੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜੰਮੂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆ ਟਿਕਿਆ।

18 ਫਰਵਰੀ, 1712 ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫਰੂਖਸੀਅਰ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਆਪਣੀ ਖਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਫਿਰ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਮਾਰਚ, 1712 ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਫਿਰ ਜਿੱਤ ਲਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ; ਬਟਾਲਾ ਅਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਜਿੱਤ ਕੇ ਸ਼ਮਸ਼ ਖਾਨ ਨੂੰ

ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਅਬਦੁਸਸਮਦ ਖਾਂ ਸੀ। ਉਹ ਬਹਾਦਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਾਲਮ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮੁੜ ਤੋਂ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਉਸ ਤੋਂ ਭਰੋਸਾ ਉਠਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਫੁਟ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਕੇ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲਈ। ਇਥੇ ਹੀ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕਥਿਤ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਮੱਤਭੇਦ ਹੋ ਗਏ ਜੋ ਅੰਤ ਵਿਚ ਫੁਟ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਿਸਫਲ ਹੋਈਆਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਝਗੜਾ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਵੰਡਣ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਮਾਝੇ ਦਾ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਨਿਆਏਪੂਰਵਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਅਬਦੁਸਸਮਦ ਖਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਗੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਘੇਰਾ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਭਾਵ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਡੂੰਘੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਤਹਿਤ, ਬਿਪਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪੋਤਰੇ ਮੀਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ 15,000 ਫੌਜ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਦਗਾ ਦੇ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਗੜ੍ਹੀ ਛੱਡਣ ਨਾਲ ਹੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਹਾਰ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਘੇਰਾ ਲੰਬਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰਾਸ਼ਨ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਸਿਪਾਹੀ ਭੁੱਖ ਅਤੇ ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਮਰਨ ਲੱਗੇ। ਅੰਤ 7 ਦਸੰਬਰ, 1715 ਈ: ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਗੜ੍ਹੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਆਪਣੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਸਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਮੇਤ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਉਂਝ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬੰਦੇ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹੀ ਲੰਮਾ-ਕੰਡੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਆਪਣੇ 800 ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗਿਣਤੀ ਬਾਹਰੋਂ ਫੜੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਲੈ ਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦਾ ਜਲੂਸ 27 ਫਰਵਰੀ, 1716 ਈ: ਨੂੰ

ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਮਾਰਚ 5, 1716 ਈ: ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਤਕਰੀਬਨ 100 ਸਿੱਖ ਰੋਜ਼ ਕਤਲ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹਾਰਿਆ। ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਕੇਸਾਂ ਸਵਾਸਾਂ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ।

ਤਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਮਿਤੀ 9 ਜੂਨ, 1716 ਈ: ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਕੁਤਬ ਮੀਨਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖਵਾਜਾ ਕੁਤਬਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਰੋਜ਼ੇ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹਾਂ, ਰੋਜ਼ਨਾ-ਮਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬੰਦੇ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ।

ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਉੱਤੋਂ ਉਤਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਬਿਠਾਲ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਜੇ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੀ ਗੋਦ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਮੌਤ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਚੁਣਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਪਿਆਰੇ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਦਾਗ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੌਤ ਦਾ ਰਸਤਾ ਚੁਣਿਆ। ਜਲਾਦਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚੋਂ ਅਜੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਤੜਫਦਾ ਦਿਲ ਕੱਢ ਕੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪੱਕਿਆ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਇਸ ਕਰੂਰ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰਾਂ ਵਾਂਗ ਜਰਿਆ।

ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਆਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਗਰਮ ਸਲਾਖਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਕਟੇ ਗਏ। ਫਿਰ ਹੱਥ। ਫਿਰ ਲਾਲ ਭਖਦੇ ਜੰਬੂਰਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਮਾਸ ਦੀਆਂ ਬੋਟੀਆਂ ਬੋਟੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਅੰਤ ਉਸ ਦਾ ਸੀਸ ਧੜ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਹਾਦਰ ਜਰਨੈਲ ਨੂੰ ਸਦਾ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਥੇ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਹਾਨ ਜਰਨੈਲ ਸੀ ਉਥੇ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸ਼ਹੀਦ ਵੀ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ।

ਇਹ ਕਹਾਵਤ ਹੁਣ ਇਕ ਹਕੀਕਤ ਹੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੂਰਬੀਰਾਂ, ਯੋਧਿਆਂ, ਮਰਜੀਵੜਿਆਂ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ, ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਨੇਕਾਂ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਤਸੀਹੇ ਸਹੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਜੰਬੂਰਾਂ ਨਾਲ ਨੋਚਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲ-ਤਿਲ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਨਹੀਂ ਹਾਰਿਆ। ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇਗ ਦੇ ਧਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਣਗੌਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਹੀਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਵੀ ਇਕ ਹੈ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਹਰ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ 'ਤੇ ਬੇਹਿਸਾਬ ਜ਼ੁਲਮ

ਸਹੇ ਹਨ, ਸਤਕਾਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਮਾਣ-ਸਤਕਾਰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਇਹਦਾ ਵੀ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹੋ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਪੂਰਨੇ ਅੱਜ ਤਕ ਅਪਣਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨ ਦੇਣ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕੁਝ ਨੁਕਤਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਸਿਰਲੱਥ ਖਾਲਸਾ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਖਿੰਡ ਚੁੱਕੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੰਗਠਤ ਕਰਨਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਸੀ। ਹਾਥੀ, ਘੋੜਿਆਂ, ਬੰਦੂਕਾਂ-ਤੋਪਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਫੌਜੀ ਸਾਜ਼ੋ-ਸਾਮਾਨ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਫੌਜ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਟਕਸਾਲੀ ਸਿੱਖ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਵੀ ਰਹੇ ਸਨ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ, ਸਿਰਫ਼ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਕੁੱਟ-ਕੁੱਟ ਕੇ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ ਹਰਾਵਲ ਦਸਤੇ ਸਾਬਤ ਹੋਏ। ਦੂਸਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਰਲੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਖੀਰ ਤਕ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਤੀਸਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੁਟੇਰੇ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਇਹ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹੇ।

ਫੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੋਈ ਟਾਕਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਗਰੇਕਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, 'ਬੰਦਾ, ਬਹਾਦਰਾਂ ਤੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਸੀ।' ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਵਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਐਲਾਨਿਆ। ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਬਣਾਏ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਠੋਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਰ ਜੰਗ ਆਪਣੇ ਬਚਾਉ ਵਾਸਤੇ ਲੜੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਬਚਾਉ ਲਈ ਜੰਗਾਂ ਨਹੀਂ ਲੜੀਆਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਟਾਕਰੇ ਦੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਲੜੀਆਂ।

ਦੂਜਾ ਕੰਮ ਆਜ਼ਾਦ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ, ਜਿੱਤਿਆ ਇਲਾਕਾ ਸੁੰਨਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਉਸ ਇਲਾਕੇ

ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨੂੰ ਗਰੀਬ ਤੇ ਲਿਤਾੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਵੀ ਸੀ।

ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਿਆ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ, ਭੜਾਈਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਨਵਾਂ ਕਾਂਡ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜੋ ਜਿੱਤਾਂ, ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਦੇਉ-ਕੱਦ ਜਾਬਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਤੋੜ-ਭੰਨ ਦਿੱਤਾ।

ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਇਹ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਸਦਕਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਦੀਆਂ ਬਾਅਦ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸਵਾਦ ਚੱਖਿਆ।' ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, 'ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਜਿੱਤ ਹੋਣ ਦਾ ਭੜ ਤੋੜਿਆ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਮਾਰ-ਮੁਕਾਇਆ।'

ਸੋ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਉਸਰਦੀਏ ਸਨ।

ਤੀਸਰਾ ਕੰਮ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਣਾ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ, ਉਹ ਛੋਟੇ ਤੇ ਗਰੀਬ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਮਿਲੀ। ਵੱਡੇ ਅਮੀਰ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਮੁਗਲ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰ ਗਏ ਜਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ। ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁਗਲ ਹਾਕਮ ਅਬਦੁਸਸਮਦ ਖਾਂ ਬਹੁਤ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਜਾਬਰ ਹਾਕਮ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਤੋਂ ਸਭ ਅਮੀਰ ਵਜ਼ੀਰ ਡਰਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਲਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਇਲਾਕਾ ਜਿੱਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਸਿਰਫ਼ ਵੰਡੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕੀ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ। ਅੱਜ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰੂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸਿਰਫ਼ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨਦਾਰੀ ਦੇ ਨੁਕਸਾਂ ਤੇ ਵਾਹਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤੰਗੀਆਂ-ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਤੇ 1710 ਈ. ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਾਹਕ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਿਰਣਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵੱਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧਣ

ਲੱਗਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਵੀ ਵਧਿਆ।

ਚੌਥਾ ਕੰਮ—ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਸਾਜੇ ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਹਰ ਕੰਮ ਅਰਦਾਸ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨਾਲੋਂ ਕਦੇ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਾਂ ਪੰਥ ਪਿਆਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਉਸ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬੇਜੋੜ ਸ਼ਹੀਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਖਿੜੇ-ਮੱਥੇ ਸਹਾਰਿਆ। ਜਦ ਉਸ ਦਾ ਮਾਸ ਗਰਮ ਜੰਬੂਰਾਂ ਨਾਲ ਨੋਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਹਿਲ, ਅਡੋਲ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦਿੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਦੇ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚੀਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਧੜਕਦਾ ਤੜਫਦਾ ਦਿਲ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਧਕੇਲਿਆ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਵੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੋਲਿਆ ਨਹੀਂ। ਸਮੁੱਚੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਹਾਦਤ, ਬੰਦੇ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 8 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਜੋ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਿਆਣਪ, ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਜਦ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਭਰਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਣਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ, ਜਦ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘਾਟ ਸੀ ਉਸ ਬਿਖੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨੇ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਵੱਲ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਰੱਖੀ ਸੀ।

ਇਹ ਬੜੀ ਦੁਖਦਾਈ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮਹਾਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜੀਵਨ ਘਾਲਣਾ ਹੀ ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਦੇ ਵਾਵਰੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਖਰ ਗਈ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਮਹਾਨ ਜਰਨੈਲ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਬੇ-ਤਾਜ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਰ ਵਿਖਾਏ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਖੁਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਫੂਕੀ। ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੋਧ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਪੱਕ ਰਾਏ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਬੱਚ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ

ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਖੋਖਲੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰਾਂ ਵਾਂਗ ਨੱਥ ਪਾਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜੇਤੂ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀਆਂ ਅਕਰਮਿਕ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਯੁੱਧ ਰਖਿਆਤਮਕ ਲੜਨੇ ਪਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਧਾਰਮਿਕ, ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਅਧੀਨ, ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਵੀ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਸਹਿੰਦੇ ਰਹੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਕਰਮਿਕ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਪਛਾੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਮਕਸਦ ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਮਿਸ਼ਨ ਤਕ ਲੈ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਜੋ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੱਠ ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੀਨ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਦੰਗ ਨਾਲ ਨਾ ਉਭਰਦੇ ਤਾਂ ਨਵੇਂ ਉਸਾਰੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਭਾਰੀ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮਗਲਾਂ ਦੀ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਚਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਧਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਖੁੰਡਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮਹਾਨ ਯੋਧੇ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੀ ਧੁੰਦ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਰਨਾ ਹਰ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਤਵ ਵੀ ਹੈ।

ਇਸ ਮਹਾਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ੋਰ ਬਾਹਰਲਿਆਂ ਨੇ ਲਾਇਆ, ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਆਪਣੇ ਰਵਾਇਤੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੇ ਲਾਇਆ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ, ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਘਾਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਬੁੱਧੀ-ਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਕਥਿਤ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲਾਏ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ-ਅੰਕਣ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਦੋਸ਼ ਗੁਰੂ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਬੜੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਆਪਣੇ ਹੀ ਕਥਿਤ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਫਿਤਰਤ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇ ਨੁਕਸ ਕੱਢਣੇ ਸੌਖੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਜਾਂ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਲ-ਅੰਕਣ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਾੜ ਫੇਰੀ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ

ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਝੁਝਾਰੂ ਸਿੰਘ ਰੱਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਤਰਕ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਬੇਬੁਨਿਆਦ ਅਤੇ ਸੁਣੀ ਸੁਣਾਈ ਅਫਵਾਹ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਧੀਆ ਸਥਾਨ ਸੀ ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੀ ਮੰਨਤਾ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ 1708 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤਕ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਥੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਦਲੀਲ ਇਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਇਲਾਕੇ ਜਿੱਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਸਿੱਕਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਉਹ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਸੀ ਆਪਣੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ! ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਆਸ਼ੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੀ ਜਾਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਕਾ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

‘ਦੇਗੋ ਤੇਗੋ ਫਤਹਿ ਉ ਨੁਸਰਤਿ ਬੇ-ਦਿ ਰੰਗ

ਯਾਫਤ ਅਜ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ।’

ਤੀਸਰੀ ਦਲੀਲ ਇਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਅਜੇਹਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਚੌਥੀ ਦਲੀਲ ਇਹ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਭੇਜੇ ਗਏ ਪੰਜ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਬੰਦੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੱਤ-ਭੇਦ ਵੀ ਜੰਗ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਭਰੇ ਸਨ ਨਾ ਕਿ ਬੰਦੇ ਦੇ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਕਰਕੇ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਬਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘਿਰਿਆ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰ-ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੇਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ। ਭੰਗੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—‘ਆਗੇ ਭੀ ਸਿਰ ਗੁਰੂਅਨ ਦੀਓ, ਹਮ ਮੀ ਚਹੈਂ ਉਸ ਸਾਕੇ ਕੀਯੋ।’ ਭੰਗੂ ਜੀ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੰਦਾ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੀ ਨਾਮ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਸਮਝਦੇ ਰਹੇ।

ਦੂਜਾ ਆਰੋਪ ਬੰਦੇ 'ਤੇ ਇਹ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਖਵਾਉਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜਾ, ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ, ਮਹਾਰਾਜਾ, ਨਵਾਬ ਜਾਂ ਸੂਬੇਦਾਰ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ।

ਨਾ ਹੀ ਕਦੇ ਉਸ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਇਆ। ਜਿੱਤੇ ਇਲਾਕੇ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੇ। ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਮਝੈਲ ਜੱਟ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਸਮਝ ਕੇ ਈਰਖਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਭਾਈ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਬੰਦੇ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਝੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਆਰੋਪ ਵੀ ਬੇ-ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ।

ਤੀਜਾ ਦੋਸ਼ ਇਹ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦੇ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਹੁਕਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਾਦੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਦੋਸ਼ ਨਿਰਾ ਹੀ ਬਕਵਾਸ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖੁਦ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵਰਜ ਸਕਦੇ ਸਨ ? ਭੰਗੂ ਨੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦੇ ਨੇ ਮੰਡੀ ਦੀ ਰੰਡੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਰਾ ਬੁਠ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਦੀ ਚੰਬੇ ਦੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਹਰੀ ਰਾਮ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਜਤ ਪਾਲਣ 'ਤੇ ਕਿਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਨੂੰ ਹੀ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਝਾੜ ਪਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ—

‘ਹਸੰਦਿਆਂ, ਖੇਲੰਦਿਆਂ ਪੈਨੰਦਿਆਂ ਵਿਚਿ ਹੋਵੇ ਮੁਕਤਿ॥’

ਸਾਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਫਿਰ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਲਈ ਜਤ-ਸਤ ਰੱਖਣ ਦਾ, ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਉਲਟ, ਉਪਦੇਸ਼ ਕਿਵੇਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ?

ਚੌਥਾ ਦੋਸ਼ ਉਸ 'ਤੇ ਇਹ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਛਕਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ‘ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹਿ’ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣਾ ਛੋਟਾ ਨਾਅਰਾ ‘ਫਤਹਿ ਦਰਸ਼ਨ’ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਬੇ-ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਇਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਹੀਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ? ਇਹ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਜੋ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਬਾਨੀ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ, ਹਿੰਦੂ ਕਾਇਰਤਾ ਦਾ ਕਲੰਕ ਧੋਣ ਖਾਤਰ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਹਿੰਦੂ ਜਾਗਰਣ ਦਾ ਮਸੀਹਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਨੇ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਪਰਮਾਨੰਦ ਵਰਗੇ ਘਟੀਆ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਹੀਰੋ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਪਈ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅੱਜ ਵੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ

ਕਰਕੇ ਬੈਰਾਗੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਬੇਬੁਨਿਆਦ, ਗਲਤ, ਦੁਖਦਾਈ ਅਤੇ ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਹੈ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹਿ' ਅਤੇ 'ਫਤਹਿ ਦਰਸ਼ਨ' ਨਾਅਰਿਆਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਇਹ ਕਿਤੇ ਵੀ ਆਪਾ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿ ਬੰਦੇ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਅਰੇ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਕੇ ਦੂਜਾ ਨਾਅਰਾ ਘੜਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਜੰਗਾਂ ਅਤੇ ਮੁਹਿੰਮਾਂ 'ਤੇ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ 'ਫਤਹਿ ਦਰਸ਼ਨ' ਦਾ ਛੋਟਾ ਨਾਅਰਾ ਘੜ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਨਾਅਰਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਫਜ਼ੀ ਅਰਥ ਵੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨਾਅਰੇ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨਾ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਹੀ ਹੈ।

ਅਗਲਾ ਦੋਸ਼ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ 'ਤੇ ਸੂਹੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਣ ਅਤੇ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਦੋਸ਼ ਬੰਦੇ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਮੋਚ ਦੇ ਨਹੀਂ। ਬੰਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਜੰਗੀ ਵਰਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੀ ਵਰਦੀ ਬਾਕੀ ਖਾਲਸੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਬਣਾਏ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸੂਹੇ ਕੱਪੜੇ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਏ ਗਏ। ਦੂਜਾ 'ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ' ਵਾਲਾ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਸ਼ਰਾਰਤ-ਪੂਰਨ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਸਿਰਫ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਹੀ ਸਿੱਖ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਂਝ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਮਾਸ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਪਿਛਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਚੱਲੀ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਡੇ ਅਤੇ ਮਾਸ ਦੇ ਸੇਵਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਕਹਿ ਕੇ ਵਿਵਰਜਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਆਓ, ਹੁਣ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲਾਏ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ ! ਵਿਰੋਧੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ ਅਤੇ 'ਮੁਹੰਮਦ ਸਫੀ ਹੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦੇ ਦੇ ਅਕਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਵਿਗਾੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ (ੳ) ਇਕ ਲੁਟੇਰਾ ਸੀ (ਅ) ਇਕ ਕਰੂਰ ਹਤਿਆਰਾ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬੰਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਘਿਰਣਾ ਸਰਕਾਰੀ ਘਿਰਣਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਆਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਦੇ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿਚ ਘੋਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਚਾਈ ਤਾਂ ਜੱਗ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਕਦੇ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਹਾਂ, ਉਸ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲੁਟੇਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਰ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਏ। ਬੰਦੇ ਦੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿਚੋਂ ਆਰਥਿਕ

ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਲੁਟਿਆ ਹੋਇਆ ਧਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਜਿਥੋਂ ਜਿਥੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਉਥੋਂ ਉਸ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹੋਂ ਪੁੱਟ, ਜ਼ਮੀਨ ਆਮ ਵਾਹਕ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਸਿਸਟਮ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨਾਮਾ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਅਮਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦੇ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਉਦੇਸ਼ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਸੀ ਨਾਂ ਕਿ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਲਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਲੁਟੇਰਾ ਕਹਿਣਾ ਉਸ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀ ਗਦਾਰੀ ਹੈ। ਲੁਟੇਰੇ ਕਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਉਹ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗ ਕੇ ਸਦਾ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੜਦੇ ਹਨ।

ਉਸ ਨੂੰ ਹਤਿਆਰਾ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਲਈ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਸਧਾਰਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਕਦੇ ਤੰਗ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਸਿਰ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਬਦੁਸਸਮਦ ਖਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਅਖੀਰ ਤਕ 5000 ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖੁਲ੍ਹ ਸੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਆਓ, ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਆਪਣੇ ਵਡਮੁੱਲੇ ਨਾਇਕ, ਬਹਾਦਰ ਜਰਨੈਲ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਬੇਤਾਜ-ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਸਪਿਰਟ ਦਾ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਬਣਾਈਏ।

ਲੋਹ ਪੁਰਸ਼ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ

ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਲੋਹ-ਪੁਰਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬੇਜੋੜ ਬਹਾਦਰੀ, ਨਿਡਰਤਾ, ਨਿਰਵੈਰਤਾ, ਅਤੇ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਕਾਰਨ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਿਰਲੱਥ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਲੇਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਗੁਣ ਸੀ। ਇਸੇ ਗੁਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਕਹਿਣੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਲਈ ਉਹ ਜਨੂੰਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸ਼ੈਦਾਈ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਤਨਖਾਹ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਆਖਰੀ ਦਮ ਤਕ ਇਸ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਲਈ ਰਾਖੀ ਵੀ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਬਹਾਦਰ ਸੂਰਮੇ ਦਾ ਜਨਮ ਸ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਸੰਨ 1761 ਈ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਉਸ ਵਕਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾਝੇ ਦੇ 'ਸ਼ੀਹਾਂ' ਪਿੰਡ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਸੱਚਮੁਚ ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ੀਹ ਵਾਂਗ ਗਰਜੇਗਾ। ਭਾਵੇਂ ਸਮੇਂ ਨੇ 'ਸ਼ੀਹਾਂ' ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਦੇਣ, ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਦਾ ਅਮਰ ਰਹੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸ: ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲੀ ਮਿਸਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਸੰਨ 1762 ਈ: ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਤੇ ਸਤਸੰਗੀ ਸੰਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਕੇ ਸ: ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ, ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਦੀ ਤਾਬ ਨਾ ਝਲਦਾ ਹੋਇਆ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਸੱਚਖੰਡ ਪਧਾਰ ਗਿਆ।

ਆਪਣੀ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਸਦਕਾ ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਧਰਮੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਯੋਗ ਰਹਿਨਮਾਈ ਵਿਚ ਨਿਤਨੇਮ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 33

ਸਵੱਯੇ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਕੰਠ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਉਸ ਪਆਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੋ ਗਿਆ।

ਧਾਰਮਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਉਸ ਵਕਤ ਆਮ ਇਕ ਨਿਯਮ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਬਾਲਕ ਆਪਣੀ ਜੁਆਨੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸ਼ਸਤਰ-ਵਿੱਦਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਹੈਰਾਨਕੁਨ ਸਨ। ਘੋੜ-ਸੁਆਰੀ, ਤੇਗਜ਼ਨੀ, ਤੇ ਤੀਰ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਥੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਨੁਖ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ। ਹੁਣ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਜੰਗੀ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਜੰਗੀ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ।

ਇਸ ਬਾਲਪਣ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿਖਿਆ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਵੀ ਪੂਰਾ ਹੱਥ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਹ-ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਪੰਥ ਪਿਆਰ, ਨਿਮਰਤਾ, ਤਿਆਗ ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਕੇ ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੌਹ-ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪੂਰਨਿਆਂ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਕੀਤੀ। ਨਿਓਟਿਆਂ ਦੀ ਓਟ ਤੇ ਨਿਆਸਰਿਆਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਬਣਨ ਦੀ ਸਰਵ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਮਹਾਨ ਮਾਤਾ ਦਾ ਸਾਥ, ਇਹ ਬਾਲ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਾ ਮਾਣ ਸਕਿਆ। 'ਆਪਣੇ ਦੁੱਧ ਨੂੰ ਦਾਗ' ਨਾ ਲੱਗਣ ਦੇਣ ਦਾ ਵਚਨ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਧਰਮੀ ਮਾਤਾ ਸਦਾ ਲਈ ਚਲ ਵੱਸੀ।

ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਹੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਅਸਤਰ-ਬਸਤਰ ਪਹਿਨ ਲਏ। ਬਾਬਾ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪੱਕਾ ਨਿਸਚਾ ਸੀ ਕਿ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਇਸ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਸਭ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਜ਼ੋਰਾਵਰ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਜਬਰਦਸਤੀ ਨਹੀਂ ਖੋਹ ਸਕਦਾ। ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ 'ਤੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ। ਭਾਵ ਉਸ ਨੇ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੇ ਵੰਡ ਛਕਣ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਾ ਘਰ-ਬਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਆਦਿ ਸਭ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਵੰਡ ਕੇ ਤਿਆਗ ਵਾਲਾ ਪੰਥਕ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਾਬਾ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡਰੇ ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆ ਗਏ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਲ੍ਹੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਤਨ-ਦੇਹੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਇਥੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਦਾਅ-ਪੋਚ ਸਮਝਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੂੰ, ਹੁਣ, ਬਾਖੂਬੀ ਰੋਕਣ ਦਾ

ਅਭਿਆਸ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਆਪਣੇ ਸ਼ੁੱਧ ਆਚਰਨ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਚਾਲ ਚਲਣ ਕਾਰਨ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਵਧਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਧਾਰਮਕ ਜੋਸ਼ ਦੇਖ ਕੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਜਥੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਸਿਖਰਾਂ ਫੂਹਣ ਲੱਗਾ। ਬਾਬਾ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਕਾਲੀ ਜਥੇ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਵੀ ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ।

ਅਨੰਦਪੁਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨਮਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਲੋਕ ਕਾਫੀ ਔਖੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1800 ਈ. ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਮਨਮਾਨੀਆਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਬੁਰਫਾ-ਗਰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਵੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ।

ਇਸੇ ਸਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕਾਰਵਾਈ। ਇਸ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਧ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਤੇ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਅਣਬਣ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ .—

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਨ 1802 ਈ. ਨੂੰ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਹਿਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਡਟ ਗਏ। ਇਹ ਦੁਖਦਾਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖ ਕੇ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕਦੇ ਗਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਆਪਸ ਵਿਚ ਹੀ ਵੱਢ-ਟੁਕ ਕਰਨ। ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣਾ ਜਥਾ ਲੈ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਡਟ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਆਂ ਖਰੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਉਸ ਦੀ ਹਿੰਮਤ, ਦਲੇਰੀ, ਸਾਫਗੋਈ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ। ਭੰਗੀਆਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਲੜੇ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਦਾਅਵਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਜਗੀਰਾਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਉਥੇ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਦੇ ਜਥੇ ਲਈ ਵੀ ਪੱਕੀ ਜਗੀਰ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ।

ਕਸੂਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਕੁਤਬਦੀਨ ਖਾਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਾਲਮ ਸੀ। ਖਾਲਸਿਆਂ ਅਤੇ ਆਮ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਉਪਰ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮੋ-ਸਿਤਮ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਜ਼ੁਲਮੀ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਖਾਤਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਜ਼ੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਨੂੰ ਕਸੂਰ ਭੇਜਿਆ। ਕੁਤਬਦੀਨ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨਣੀ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਇਜ਼ਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਹਣਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਕੇ 'ਸਿੱਖ ਕਾਫ਼ਰਾਂ' ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਮਲੂਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਸੂਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਠਾਣ ਲਈ।

ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਫੌਜੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਦ ਲਿਆ। ਕੁਤਬਦੀਨ ਬੜਾ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਗਾਜ਼ੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਦਾਨੀ ਲੜਾਈ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜੀ। ਲਮਕਾਉਣ ਖਾਤਰ ਉਹ ਕਸੂਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਵੀ ਜਾਨ ਹੂਲ ਕੇ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਇਕ ਦੀਵਾਰ ਨੂੰ ਗਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਥਾ ਅੱਖ ਦੇ ਫੌਰ ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਜੰਗ ਹੋਈ। ਕੁਤਬਦੀਨ ਜੰਗ ਹਾਰ ਕੇ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਸਿੰਘਾਂ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਕੇ ਜੀਊਂਦਾ ਪਕੜ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਣ 'ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਜਗੀਰ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਦੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਜਗੀਰ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ। ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਸਮੇਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੁੜ ਆਏ। ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਦੇ ਜਥੇ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਇਸ ਜਥੇ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਉਹੋ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੋ ਨਿਡਰ, ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਤਨਖਾਹ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਲਾਰਡ ਮਿੰਟੋ ਭਾਰਤ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਬਣ ਕੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗਵਾਂਢੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਖਾਤਰ ਮਿਸਟਰ ਮਿਟਕਾਫ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੂਤ ਬਣਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰ, ਸੰਨ 1808 ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ। ਮਿਸਟਰ ਮਿਟਕਾਫ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੀ ਕਸੂਰ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ

ਗਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੁਹੱਮਦ ਦੇ ਦਿਨ ਆ ਗਏ। ਮਿਸਟਰ ਮਿਟਕਾਫ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਤਾਜ਼ੀਆ ਕੱਢਿਆ। ਕੁਝ ਸਿਆਣੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੇ ਜਲੂਸ ਦਾ ਰਸਤਾ ਬਦਲਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਵੀ ਦਿੱਤੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਾ ਰਸਤਾ ਅਪਨਾਉਣ ਲਈ ਬਜ਼ਿਦ ਰਹੇ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦ ਤਾਜ਼ੀਆ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਰੇਗੁਲ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵਕਤ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਰਹਿਰਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦ ਜਲੂਸ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਲਾਗੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਕੁਝ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਅਵਾਜ਼ ਹੌਲੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜੋ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਬੋਲ-ਕਬੋਲ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਸਤਾਰ ਲੱਥ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾ ਦਿੱਤੀ। ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਅਲਾਹੀ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈਣ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲਦੇ ਹੀ ਅੱਖ ਦੇ ਫੋਰ ਵਿਚ, ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਘੋੜ-ਸਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜਲੂਸ 'ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਕਾਫੀ ਵੱਢ-ਟੁੱਕ ਹੋਈ। ਆਖਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਅਸਲ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹਲ ਕੀਤਾ। ਮਿਸਟਰ ਮਿਟਕਾਫ ਬਜ਼ਿਦ ਸੀ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਢੁਕਵੀਂ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੇ। ਜਦ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਿਦ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮਿਸਟਰ ਮਿਟਕਾਫ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤਹਿ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਸਦਕਾ ਮਿਤੀ 25 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1809 ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਇਹ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਹਿਲਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਸੀ।

ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਪੰਥਕ ਪਿਆਰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਕੇ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਦ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਮਿਲੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਡੋਗਰਿਆਂ, ਮਿਸ਼ਰਾਂ ਜਾਂ ਗੈਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਉਮਰ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਤ ਹੋ ਉਠਿਆ। ਆਪਣੀ ਬੇਚੈਨੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਉਸ ਖਰੀਆਂ ਖਰੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਉਸ ਇਹ ਵੀ ਨਿਧੜਕ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਇਹੀ ਗੈਰ-ਸਿੱਖ ਅਹਿਲਕਾਰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਖੋਖਲੀਆਂ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੋਈ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਉੱਤਰ ਨਾਂ ਦੇ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਸੱਚੀ ਨਿਕਲੀ।

ਸਤੰਬਰ, 1814 ਈ: ਨੂੰ ਆਪ ਆਨੰਦਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ । ਇਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸ਼ੱਕੀ ਨੀਅਤ ਕਾਰਨ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਉਪਰ ਕਰੜਾ ਪਹਿਰਾ ਰੱਖਿਆ । ਇਸੇ ਸਾਲ ਜੀਂਦ ਦੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਕੰਵਰ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮੱਤਭੇਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਈ । ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਵੇ । ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਫਿਲੌਰ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨਾਭੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ । ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੋਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਤਿਕਾਰ-ਭਰੀ ਸ਼ੋਹਰਤ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਫੌਜਾਂ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਲਈ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਜੋ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਦੇ ਬੜੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਨ, ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ । ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਪੰਥਕ ਹਿੱਤਾਂ ਖਾਤਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ । ਇਥੇ ਇਕ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦੇਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਗਏ ਸਨ ਨਾ ਕਿ ਬਾਗੀ ਹੋ ਕੇ ਜਿਹਾ ਕਿ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ।

ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿੱਘਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਉਣ ਲੱਗੇ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖੁਦ ਕਈ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਦੇ ਜਥੇ ਲਈ 50 ਘੋੜੇ, ਦੋ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਰਸਦ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ । ਲੰਗਰ ਦੀ ਜਗੀਰ ਵੀ ਵਧਾਈ ਗਈ । ਨਵੀਆਂ ਬੈਰਕਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਜੋ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਈਆਂ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਰਲੱਥ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 1200 ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਸਨ ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ—

ਸੰਨ 1816 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ, ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਸਮੇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਹੇ । ਸੰਨ 1816 ਈ: ਨੂੰ ਮੀਰ ਹਾਫ਼ਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਭੱਖਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਈ ਸੀ, ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਏਲਚੀ ਭੇਜ ਕੇ ਈਨ ਮੰਨਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦ ਉਹ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਤਾਂ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਖਾਨਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਪੌੜੀ ਲਾ ਕੇ ਟੱਪ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਬ ਲੋਹ ਦੀ ਵਰਦੀ ਪਹਿਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਖੀਰ ਮੀਰ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਜਹਾਨਦਾਦ ਖਾਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਕੋਟ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਥੇ ਮੀਰ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਜੰਗ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਾ ਚਲ ਸਕਿਆ। ਅਖੀਰ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਨੇ ਜੰਗ ਦੇ ਖਰਚੇ ਅਤੇ ਬਣਦਾ ਮਾਲੀਆ ਦਾਖਲ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਕਿ ਮੁਆਫੀਨਾਮਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨਾਲ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਕਰ ਕੇ ਮੁਆਫੀਨਾਮਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਸ਼ਾ ਕੀਤੀ।

ਝੰਗ ਦੇ ਹਾਕਮ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਹੱਥੋਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਸਨ। ਇਸ ਜ਼ਾਲਮ ਹਾਕਮ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਾਜਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤੇ, ਕਈ ਬੇਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤਾ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਹੁ-ਬੇਟੀਆਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਲੁੱਟੀ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਵਾ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਯਤੀਮ ਬਣਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੱਟ ਵੱਜੀ। ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਇਸ ਦੁਸ਼ਟ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਹਿੱਤ ਇਕ ਤਾਬੜ-ਤੋੜ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਅੱਗੇ ਟਿਕ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਝੰਗ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਚਾਰ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਮਾਲੀਆ ਸੀ।

ਸੰਨ 1734 ਵਿਚ ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਨ ਮੁਲਤਾਨ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਮਾਲੀਆ ਤਾਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੰਵਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬੇ-ਨਤੀਜਾ ਰਹੀ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਦਦ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧ ਕੇ 500 ਬਹਾਦਰ ਸਿਰਲੱਥ ਘੋੜ-ਸੁਆਰ ਨਾਲ ਲਏ ਅਤੇ ਭੰਗੀਆਂ ਦੀ ਤੋਪ 'ਜ਼ਮ-ਜ਼ਮਾ' ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਆਮਦ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਬਾਬਾ ਜੀ ਬਿਨਾਂ ਅਰਾਮ ਕੀਤਿਆਂ ਮੈਦਾਨੇ-ਜੰਗ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਸਮੇਤ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ਰਨ ਲਈ। ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਅਜਿੱਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਜ਼ਮ-ਜ਼ਮਾ'

ਤੋਪ ਇਕ ਖਾਸ ਥਾਂ ਫਿਟ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਥਾਂ ਗੋਲੇ ਬਰਸਾ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਰਾੜ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਅੱਖ ਦੇ ਫੋਰ ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਘਮਸਾਨ ਦਾ ਜੰਗ ਹੋਇਆ। ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਂ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਜੰਗ ਹੋਈ। ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਇਕ ਵਾਰ ਨਾਲ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਏ ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੂਜੇ ਹੀ ਵਾਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਭਾਜੜ ਪੈ ਗਈ। ਸਿੰਘਾਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਫਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ 12,000 ਮੁਸਲਮਾਨ ਗਾਜ਼ੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਤਕਦੀਬਨ 4000 ਸਿੰਘ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖਮ ਸੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕ ਹੋ ਗਏ।

ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਬਿਨਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਿੱਤਣਾ ਜੇ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਨਕਦੀ ਅਤੇ ਸੌਨਾ ਚਾਂਦੀ ਸੀ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕੰਵਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕੰਵਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਸਰਦਾਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਥਾਪਿਆ ਅਤੇ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹਾਦਾਰ ਅਤੇ ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਨੂੰ ਖਾਨਗੜ੍ਹ ਦਾ ਹਾਕਮ ਲਾਇਆ ਗਿਆ।

ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਜਦ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪੱਜੇ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿੱਘਾ ਸ਼ਾਹਾਨਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਹਜ਼ੂਰੀ ਬਾਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਸੌਨਾ ਤੇ ਬੁਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਤੋਂ ਵਾਰ ਕੇ ਸੁੱਟੇ ਗਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਖੇ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ।

‘ਕਲਕੱਤਾ ਰੀਵਿਊ’ ਜਿਲਦ 6, ਸਫਾ 279, ਦਸੰਬਰ 1846 ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ, ‘ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਜੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨਿਰਭੈਅਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਬਲਵਾਨ ਜਥੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸ਼ਿਗਾਫ ’ਤੇ ਧਾਵਾ ਨਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ।’

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ’ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਸੰਨ 1818 ਈ: ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਜਥਾ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਜਥਾ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਫੀਰੋਜ਼ ਖਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਖੈਰਾਬਾਦ ਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ’ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਨੇ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਚੀਰਦੇ ਹੋਏ 20 ਨਵੰਬਰ,

1818 ਈ: ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ, ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜਦ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਝੰਡਾ ਝੁੱਲਦਾ ਦੇਖ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਫਤਹਿ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਵਧ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਯੋਧਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ।

ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੇਜੋੜ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਕਾਰਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਗ-ਪਗ ਹਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਲੱਗਾ। ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਦੀ ਫੌਜੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਇਕ ਜਥਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਜਬਾਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਹਾੜੀ ਲੜਾਈ ਭਾਵੇਂ ਕਾਫੀ ਅੱਖੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲੜ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਚੱਟਾਨ ਵਰਗੀ ਹਿੰਮਤ ਅੱਗੇ ਪਹਾੜ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਬਣ ਸਕੇ। ਜਬਾਰ ਖਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਅਫਗਾਨੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਜਦ ਜਨਰਲ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਦੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਜਾਂਬਾਜ਼ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਅਫਗਾਨੀ ਫੌਜਾਂ 'ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਿਆ। ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੀ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭਲਾ ਕੌਣ ਹਰਾ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਜੋਸ਼ ਅੱਗੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਉਖੜ ਗਏ। ਉਹ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਹਥਿਆਰ, ਗੋਲਾ-ਬਰੂਦ, ਘੋੜੇ, ਉਠ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਜੰਗੀ-ਸਾਮਾਨ ਮੈਦਾਨੇ-ਜੰਗ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ ਰਵੂ-ਚੱਕਰ ਹੋ ਗਏ। ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਨੇ ਸੰਨ 1819 ਈ: ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਸ਼ਹਿਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਮੌਤੀ ਰਾਮ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗਵਰਨਰ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਜਦ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਨਰਲ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਹਾਥੀਆਂ ਦਾ ਜਲੂਸ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਘੁਮਾਇਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾਇਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਹੋ ਕੇ ਫਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ।

ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ—

ਸੰਨ 1823 ਈ: ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਬਾਰਕ ਜ਼ਈ ਕਾਬਲ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਖੋਹਣ ਦੀ ਠਾਣ ਲਈ। ਜਨਵਰੀ 1823 ਈ: ਨੂੰ ਉਸ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ, ਭਤੀਜਿਆਂ ਅਤੇ ਚੋਣਵੇਂ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ। ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਨੂੰ ਜਹਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਨੌਸ਼ਹਿਰੇ ਅਤੇ ਇਸ਼ਤ ਨਗਰ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਚੁਣੇ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖੁਫੀਆ ਫੌਜ ਨੇ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਸੂਹ ਕੱਢ ਲਿਆਂਦੀ। ਬਿਨਾਂ ਵਕਤ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ 2000 ਘੋੜ-ਸੁਆਰਾਂ ਦਾ ਬਲਵਾਨ ਜਥਾ ਨੁਸ਼ਹਿਰੇ ਵੱਲ ਤੌਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਜਥੇ ਨੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਹੀ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਨੂੰ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਪੁਲ ਰਾਹੀਂ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਭਾਗ ਦੀ ਅਗਵਾਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ 800 ਘੋੜ-ਸੁਆਰ ਸਨ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ, ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਹੋਰ ਚੋਣਵੇਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਾਰੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਦਰਿਆ ਅਟਕ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲ ਦੁਬਾਰਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਇਕ ਖੁਫੀਆ ਫੌਜੀ ਨੇ ਇਤਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਮਦਦ ਲਈ ਨਾ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਪਾਰ ਵਾਲਾ ਦਸਤਾ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫੌਜ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸੀ, ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖੂਨ ਇਹ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਬਾਲੇ ਖਾਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲ ਉਡੀਕਿਆਂ ਆਪਣਾ ਪੰਜ ਸੌ ਘੋੜ-ਸੁਆਰਾਂ ਦਾ ਦਸਤਾ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਵਿਚ ਠੇਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣੇ ਘੋੜ-ਸੁਆਰਾਂ ਸਮੇਤ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਵਿਚ ਠਿੱਲ੍ਹ ਪਿਆ। ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਮੈਦਾਨੇ-ਜੰਗ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਮਦ ਸੁਣ ਕੇ ਖਟਕਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਉਖੜਨ ਲੱਗੇ।

ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਖੈਰਾਬਾਦ ਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰੇ 'ਚੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਗਲੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਗਿਆ।

14 ਮਾਰਚ, 1823 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਮਰਿਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ। ਸਾਰੇ ਜਥਿਆਂ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਲਈ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਗੁਰਮਤਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਹਿਲਾ ਜਥਾ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਅੱਠ ਸੌ ਘੋੜ-ਸੁਆਰ ਅਤੇ ਸੱਤ ਸੌ ਪੈਦਲ ਅਕਾਲੀ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਨਿਯਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਪੂਰਬ ਵੱਲੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰਨਗੇ। ਸ: ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਅਤੇ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ, ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜ-ਸੁਆਰਾਂ ਅਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਪੱਛਮ ਵੱਲੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰਨਗੇ। ਤੀਜਾ ਜਥਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜ-ਸੁਆਰ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ, ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਹਮਲਾ ਰੋਕਣਗੇ।

ਜਦ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਥਾ ਜੈਕਾਰੇ ਬੁਲਾ ਕੇ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸੂਹੀਏ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖਬਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖਾਨ 10 ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਅਤੇ 40 ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਤੋਪਖਾਨੇ ਨਾਲ ਨੁਸ਼ਹਿਰੇ ਵੱਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਵੈਨਤੂਰਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲਾ ਤੋਪਖਾਨਾ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਤਦ ਤਕ ਜੰਗੇ ਮੈਦਾਨ ਵੱਲ ਵਾਧਾ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਦ ਗੁਰਮਤਾ ਤੋੜਨ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਤੋੜਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਜਾ ਸੁਣਾਇਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਅਰਥ! ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਫੌਜ ਭਾਵੇਂ ਜਿੰਨੀ ਮਰਜ਼ੀ ਵੱਧ ਹੋਵੇ ਅਸੀਂ ਜੰਗੇ-ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਵਾਂਗੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹਟਾਂਗੇ।

ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਨੇ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਦਰਦ, ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ, ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਵਿਚ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਡੁਲ੍ਹ ਡੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਰਮਤੇ ਦੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਜੰਗੇ-ਮੈਦਾਨ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕੂਚ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਅਕਾਲੀ ਜਥਾ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਜਾਹੋ-ਜਲਾਲ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਂਝ ਵੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੌਰਚੇ ਪਹਾੜੀ ਉਪਰ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਦਾ ਜਥਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਸਫਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਛੂਹਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵੱਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਦਾ ਜਥਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਿਰ ਗਿਆ।

ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਘੇਰੇ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਪਲਾਂ-ਛਿਣਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦੁਸ਼ਮਣ

ਦੀ ਏਨੀ ਕੱਟ-ਵੱਢ ਹੋਈ ਕਿ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰ ਉਖੜਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਏਧਰ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਘੋੜਿਆਂ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਹੱਥੋਂ ਹੱਥ ਤਲਵਾਰ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਹੱਥੋਂ ਹੱਥੀ ਤਲਵਾਰ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਅਕਾਲੀ ਜਥਾ ਬਹੁਤ ਮਾਹਰ ਸੀ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਇਕ ਗੋਲੀ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਦੇ ਗੋਡੇ ਵਿਚ ਆਣ ਵੱਜੀ। ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਦਾ ਘੋੜਾ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਕੇ ਨਕਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਕ ਹਾਥੀ ਮੰਗਵਾ ਲਿਆ। ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਹਾਥੀ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਜਥੇ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਧਰੋਂ 'ਅਕਾਲ-ਅਕਾਲ' ਦੇ ਨਾਹਰਿਆਂ ਨਾਲ ਤੇ ਓਧਰੋਂ 'ਅੱਲਾ ਹੂ ਅਕਬਰ' ਦੇ ਨਾਹਰਿਆਂ ਨਾਲ ਆਸਮਾਨ ਗੂੰਜ ਉਠਿਆ। ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਨੂੰ ਘਿਰਿਆ ਦੇਖ ਕੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਆਪਣਾ ਜਥਾ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੁਦ ਜੰਗ ਦੇ ਰੰਗ-ਢੰਗ ਨੂੰ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਕੱਟ-ਵੱਢੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹਾਥੀ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਇਕ ਪਠਾਣ ਨੇ ਵੱਡੇ ਪੱਥਰ ਦਾ ਓਹਲਾ ਲੈ ਕੇ ਅਕਾਲੀ ਜੀ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ। ਤਿੰਨ ਗੋਲੀਆਂ ਹਾਥੀ ਦੇ ਮਹਾਵਤ ਨੂੰ ਲੱਗੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਗੋਲੀ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਲੱਗੀ। ਮਹਾਵਤ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਵੀ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਏ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹਾਰੀ। ਉਹ ਨਵੇਂ ਮਹਾਵਤ ਨਾਲ ਮੁੜ ਜੰਗ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਏ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਘਿਰਿਆ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਭੱਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਕ ਭੱਜੇ ਜਾਂਦੇ ਪਠਾਣ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਜੀ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਬੰਦੂਕ ਨਾਲ ਮੌੜਵਾਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਵੱਜੀਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਪਠਾਣ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਬਿਠਾਲ ਕੇ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਨੂੰ ਹੋਂਦੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁਣ ਤਕ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਆਖਰੀ ਸੁਆਸ ਦੇ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਦਾ ਮਹਾਨ ਯੋਧਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਕਾਰਨ ਇਹ ਜੰਗ ਵੀ ਜਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ, ਪੂਰੇ ਫੌਜੀ ਸਨਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਦੀ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਲੰਡੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਧ ਨਾਲ 80,000 ਕਨਾਲ ਜ਼ਰੀਰ ਲਗਾਈ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਖੇ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਥੇ ਹਰ ਸਾਲ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਉਸ ਦੀ ਬੇਜੋੜ ਬਹਾਦਰੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ

ਘਾਟਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੌਰਾਂ ਨਾਚੀ ਨਾਲ ਗਲਤ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਗਰਦਾਨਿਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖਤ 'ਤੇ ਤਲਬ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਆਪਣਾ ਜੁਰਮ ਕਬੂਲਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਮਲੀ ਦੇ ਰੁੱਖ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਨੰਗੇ ਪਿੰਡੇ ਵੀਹ ਕੌੜੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਸਜ਼ਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਕਬੂਲ ਕੀਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਸੂਖ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਸਜ਼ਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਹੋ ਨਿੱਬੜੀ ਹੈ।

ਉਸ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਚਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਿਨਾਂ ਲਾਲਚ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹਰ ਮੈਦਾਨ ਫਤਹਿ ਕੀਤੀ। ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਲੜਦੇ ਰਹੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਬਿਨ ਤਨਖਾਹ ਅਜ਼ਾਦ ਹਸਤੀ ਵਾਲਾ ਜਥਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਕਦੇ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਦੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਪ੍ਰਕ, ਸਿੱਖੀ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਾ-ਸੂਰਾ, ਕਹਿਣੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ, ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਜਤੀ-ਸਤੀ ਅਤੇ ਭਗਤੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸਤੰਬ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਧਰੂ ਤਾਰੇ ਵਾਂਗ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚਮਕਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਜਾਂ-ਬਾਜ਼ ਯੋਧੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ

ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਚਾਰ ਸਤੰਬਰ 1838 ਈ: ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਆਖਰੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਸੁੰਦਰ ਬਾਲ ਦਾ ਨਾਂ ਕੰਵਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ। ਵਾਜੇ ਵੱਜੇ, ਦੀਪ ਮਾਲਾ ਹੋਈ, ਵਧਾਈਆਂ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਮਹੱਲ ਗੂੰਜ ਉਠੇ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਸੁਘੜ ਸਿਆਣੀ ਅਤੇ ਰੂਪ-ਮੱਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ-ਕਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਸੀ। ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਸਦਕਾ ਮਹਾਰਾਣੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਹੱਲਾਂ ਦਾ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਸੁਖ ਆਰਾਮ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ-ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜੇ ਕੰਵਰ ਮਸਾਂ ਨੌਂ ਮਹੀਨੇ 24 ਦਿਨ ਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ 27 ਜੂਨ 1839 ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਾਇਆ ਉਠ ਗਿਆ। ਪਿਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਦਕਾ, ਬਹਾਦਰੀ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਬੀਰਤਾ, ਵਿੱਦਿਆ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਯੋਗਤਾ ਵਰਗੇ ਜੋ ਗੁਣ ਕੰਵਰ ਵਿਚ ਭਰੇ ਜਾਣੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਵਿਰਵਾ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਮੁਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵੀ ਇਹ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਰਹੀ ਕਿ ਉਹ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾ ਬਣਾ ਸਕਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਕੋਝੀਆਂ ਤੇ ਕਮੀਣੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਉਪਰ ਮੌਤ ਦੇ ਸਾਧੇ ਮੰਡਲਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ, ਸ਼ੱਕ-ਸੁਬਹੇ ਅਤੇ ਝੂਠੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਕਿਸੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਜਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵਿਚ ਏਨਾ ਦਮ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕੋਈ ਯੋਗ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਿਠਾਲ ਕੇ ਸ਼ੱਕੀ ਸਾਜ਼ਸਾਂ ਜਾਂ ਝੂਠੀਆਂ ਤੋਹਮਤਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਾ ਸਕੇ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨੰਬਰ ਇਕ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਫੌਜ ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਬਾਝੋਂ ਬੇਬਸ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਡੋਗਰਿਆਂ, ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਆਂ ਤੇ ਮਿਸਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਈਰਖਾ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਖੋਖਲੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਤਰ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ 3 ਮਹੀਨੇ 11 ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਖਤੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਡੋਗਰੇ ਭਰਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਰਾਜ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਹਾਵੀ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਵੇਂ 18 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਘੜ, ਸਿਆਣਾ ਅਤੇ ਹੋਣਹਾਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਨਾਲ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਸਮਝ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿਲਾਫ ਕੋਈ ਸਾਰਥਕ ਕਦਮ ਪੁੱਟਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਡੋਗਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਚ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਸਾਲ ਅਠਾਈ ਦਿਨ ਰਾਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 5 ਨਵੰਬਰ 1840 ਈ: ਨੂੰ ਡਿਓੜੀ ਦਾ ਛੱਜਾ ਡੋਗ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਪਿਤਾ, ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸਿਵੇ ਇੱਕੋ ਦਿਨ ਜਲੇ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਪੜਤਾਲੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਿਠਾ ਕੇ ਖੁਲ੍ਹੀ ਜਾਂਚ-ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਈ।

ਕੰਵਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਸਾਲ 7 ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ 27 ਦਿਨ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। 15 ਸਤੰਬਰ 1843 ਨੂੰ ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਆਂ ਹੱਥੋਂ ਉਸ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਅਤੇ ਕੰਵਰ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਬਹੁਤ ਚਲਾਕ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਜਾਂ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਬਦਨਾਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਜਾਂ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਲਾਲਸ ਵਸ ਕਰ ਕੇ ਏਨਾਂ ਗਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਚੰਦ ਸਿੱਕਿਆਂ ਖਾਤਰ ਕਿਸੇ ਨੀਚ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ-ਤਿਲਕ 18 ਸਤੰਬਰ 1843 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵਕਤ ਇਸ ਬਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਪੰਜ ਸਾਲ 11 ਦਿਨ ਸੀ। ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਬੋਝ ਬਾਲ ਦੇ ਕੰਧਿਆਂ 'ਤੇ ਆ ਪਿਆ। ਜਿਸ ਬਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਖੇਡਣ, ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਭਰਪੂਰ ਰਾਜ ਦਾ ਟੋਕਰਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਬੋਝ ਉਹ ਸਹਿਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਟਲ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਾਰਨ ਇਹ

ਅਜੀਮ ਸਿੱਖ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਖਿਸਕ ਗਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਕਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ।

ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਬਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਵਾਂਗ ਬਹੁਤ ਦੁਸ਼ਟ ਨੀਤੀਵਾਨ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਉਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਏ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਢਿੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਤਾਕਤ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ 7 ਮਈ 1844 ਨੂੰ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਆ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਰੱਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਤਲਾਂ ਤੋਂ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਭੜਕ ਉਠੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 21 ਦਸੰਬਰ, 1844 ਨੂੰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੱਲਾ ਪੰਡਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਾਮਾ ਸ਼: ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਸੁਘੜ ਅਤੇ ਦੁਰਅੰਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਲਾਲਚ, ਡਰ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਦੀ ਹਉਮੈ ਨੇ ਸਭ ਅਮੀਰਾਂ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੁਰਦਰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਤਾ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਵਾਲੇ ਸਭ ਗੁਣ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਖੋਰਾ ਹੀ ਲਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 30 ਅਗਸਤ 1845 ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਯੋਗ ਕਾਰਨ, ਅਜਿਹੇ ਕਤਲਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦਾਂ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਅਤੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਤਲ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਏਨਾ ਸਹਿਮ ਫੈਲ ਗਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਵਜ਼ੀਰੇ ਆਜ਼ਮ ਬਣਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਉਹੋ ਵਜ਼ੀਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਉਦਿਆਂ ਕਠਿਨ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਇਹ ਵਜ਼ੀਰੀ ਕੌਡੀਆਂ ਦੇ ਭਾਅ ਵੀ ਕੋਈ ਲੈਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਭੜਕਾਉਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਏਨਾਂ ਲੁਕਵਾਂ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੀਝ ਵਾਲਾ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘਾਟ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸੰਧੀ ਤੋੜਨ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਪਤਨ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤਕ ਗੁਪਤ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨੀ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤੀ।

ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਹ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਬਣੀ। ਉਸ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ, ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸੀ। ਲੇਡੀ ਲਾਗਨ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਬਹੁਤ ਲਾਇਕ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਅਸਰ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੌਸਲੇ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਮਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨ ਵੀ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਕ ਮਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦੀ ਸਮਝਤਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ, ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਸਭ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਕੂਟ-ਨੀਤੀ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਗਦਾਰ ਜਰਨੈਲ ਅਤੇ ਲਾਲਚੀ ਸਰਦਾਰ ਦਰਬਾਰ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਰਹੇ। ਅੰਦਰ-ਖਾਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗਠਜੋੜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਏਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਸਕਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬੇਲੋੜਾ ਭੜਕਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਾਰ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਨੱਥ ਨਾ ਪਾ ਸਕੀ। ਸੋ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਚਿੜ ਗਈ। ਅੰਤ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ 17 ਨਵੰਬਰ 1845 ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਾਰਨ ਨਿਗੂਣੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਸਤਲੁਜ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜੇ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦੀ 18 ਲੱਖ ਸੰਪਤੀ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਤੀਸਰਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਜਾਣ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਇਸ ਜੰਗ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ਦਾਰ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਇਹ ਜੰਗ ਟਲ ਨਾ ਸਕੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਸੇ ਘੜੀ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਸਨ।

ਸੰਨ 1845 ਈ: ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਪੂਰੀ ਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਤਰੀਆਂ। ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ

। ਇਹੀ ਦੋਨੋਂ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿੰਦੇ

ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਦੋਵੇਂ ਜਰਨੈਲ ਡਰਪੋਕ ਅਤੇ ਗਦਾਰ ਸਨ। ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਓਧਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਜਨਰਲ ਗਫ ਦੇ ਹੱਥ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਤਹਿਲਕਾ ਮਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਹੀ ਗਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਕਾਰਨ ਜਿੱਤ ਕੇ ਵੀ ਹਾਰ ਗਏ।

ਦੂਸਰੀ ਜੰਗ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ 1846 ਈ: ਨੂੰ ਹੋਈ। ਇਹ ਜੰਗ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਜੰਗ ਸੀ। ਇਸ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਆਮ ਕਹਾਵਤ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋਈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਤਹਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹੋਈ। ਸ਼ਾਹਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਇਸ ਜੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਵਰਣ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਹੈ। ਜਨਰਲ ਗਫ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *'Sikhs and Sikh Wars'* ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, 'ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸਿੱਖ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਖਤ-ਜਾਨ, ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਅਜਿੱਤ ਸਨ'। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੀ ਗਦਾਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਕਾਸ਼! ਇਹ ਗਦਾਰੀ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਂਪ ਸਕਦੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਬਿਲਕੁਲ ਨਕਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕਾਹਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਬਹੁਤ ਦੂਰਅੰਦੇਸ਼ ਸੀ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਸਿਰਫ ਗਦਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਫੌਜਾਂ ਜੋ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖਿਲਾਫ ਭੜਕ ਪਈਆਂ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ $1\frac{1}{2}$ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਸਾਲਾਨਾ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਕੌਂਸਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮੰਨੀ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ, ਜਿੰਨੀ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਠੀਕ ਸਮਝੇ, ਲਾਹੌਰ ਰਹੇਗੀ। ਇਸ ਸੰਧੀ ਨੂੰ ਭਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੰਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰ ਇਸ ਸੰਧੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੇ ਏਜੰਟ 'ਕਰੀ' ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਲੌਸ ਕੇ ਇਹ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ। ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਸੰਧੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਔਖੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਗਿਆਕਾਰ ਪੁੱਤਰ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ। ਮਾਤਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਉਪਰ ਅਦੁੱਤੀ ਅਸਰ ਦੇਖ ਕੇ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਲਾਹੌਰ

ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਕੰਮ ਸੀ। ਈਵਨਜ਼ ਬੈੱਲ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਲੰਕਤ ਕਰਨਾ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਘੱਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

9 ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਆਮ ਕੈਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਡੇਢ ਲੱਖ ਤੋਂ ਘੱਟਾ ਕੇ 48 ਹਜ਼ਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਬਾਲਕ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੁਖ-ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ਥਾਂ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜੀ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਬਣ ਕੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਫਰੈਡਰਿਕ ਕਰੀ ਨੇ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਰਾਹੀਂ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜੀ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਰੋਏ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਭ ਵਿਅਰਥ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵ 1848 ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਲਮਕਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੜੱਪ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਆਖਰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਬਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਸਮੇਤ ਕਈ ਸਰਦਾਰਾਂ 'ਤੇ ਤੋਹਮਤਾਂ ਲਾ ਕੇ 29 ਮਾਰਚ 1849 ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜੀ ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਲੈ ਕੇ ਇਲੀਅਟ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਇਸ ਉਤੇ ਸਹੀ ਪੁਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 29 ਮਾਰਚ, 1849 ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦਾ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜੀ ਦੇ ਏਲਚੀ ਇਲੀਅਟ ਨੇ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਹੜੱਪ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਮਝੌਤੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਹਿ ਹੋਈਆਂ :—

1. ਅੱਜ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਖਤ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਤਿਆਗਦੇ ਹਨ।
2. ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਹਰ ਮਲਕੀਅਤ ਉਪਰ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਰਹੇਗਾ।
3. ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਕੋਹੇਨੂਰ ਹੀਰਾ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕਰੇਗਾ।
4. ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਖਰਚੇ ਲਈ 4 ਤੋਂ 5 ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਸਾਲਾਨਾ ਪੈਨਸ਼ਨ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।
5. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਇੱਜ਼ਤ-ਸਨਮਾਨ ਦਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ 'ਤੇ ਅਮਲ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹੇਗਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਤਖਤ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ-ਪਸੰਦੀ ਦਾ ਬੁਰਕਾ ਪਹਿਨ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਹਿੱਤ, ਸਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨ ਛੱਕੇ ਟੰਗ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੋਂ ਗਿਰੇ ਹੋਏ, ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਏ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਬਨਾਰਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਘਟਾ ਕੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਮਹੀਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਨੌਕਰ ਬਦਲ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਿਖਾਰੀ ਐਡਵਿਨ ਆਰਨੋਲਡ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, 'ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜਿੰਨਾ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਲੁਕਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।'

ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਜੋ ਇਕ ਖਿੰਡਰੀ-ਪੁੰਡਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਨ ਹੋਰ ਵਿਚ ਭੜਕ ਉਠੀਆਂ। ਕਾਸ਼ ! ਕੋਈ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਸੰਜੀਦਾ ਜਰਨੈਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਫੌਜ ਘੱਟ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਜਲਦੀ ਦਬਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੀ ਦੁਪਹਿਰ, ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਾਮ ਵਿਚ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗੂੜ੍ਹ ਹਨੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ 'ਤੇ ਇਕੱਲੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਫੁਟ ਫੁਟ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਜਰਨੈਲ ਨੇ ਉਹਦੇ ਲਈ ਹਾਅ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਨਾ ਮਾਰਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕੈਦ ਦੌਰਾਨ ਘੁਲ-ਘੁਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਪੀਣੇ ਪਏ। ਉਸ ਦੇ ਨਸੀਬ ਫੁਟ ਗਏ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰ ਕੇ ਤਲਾਸ਼ੀ ਤਕ ਲਈ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ, ਰਾਜ-ਭਾਗ ਦੇ ਖੁੱਸਣ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ, ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੰਤ ਜਾਮਾ-ਤਲਾਸ਼ੀ ਦੀ ਬੇ-ਪਤੀ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਸਹਿ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਅਤੇ ਨਕਦੀ ਖੋਹ ਲਈ ਗਈ। ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਾ ਸੁਣੀ। ਸਗੋਂ 6 ਅਪਰੈਲ 1849 ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਨਾਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਮਿਲਣਾ ਤਾਂ ਦੂਰ, ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਹਿਬੂਬ ਰਾਣੀ ਦੇ ਇਕ ਇਸ਼ਾਰੇ 'ਤੇ ਜਿਥੇ ਸਾਰਾ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਕੰਬਦਾ ਸੀ ਅੱਜ ਉਥੇ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤ 'ਚ ਜਿੰਦਾਂ ਇਸ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਨੱਸਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਲੁਕਦੀ, ਡਿੱਗਦੀ-ਢਹਿੰਦੀ ਉਹ ਨੇਪਾਲ ਪਹੁੰਚੀ। ਨੇਪਾਲ ਦਾ ਰਾਜਾ ਜੰਗ ਬਹਾਦਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਨੇਪਾਲ ਵਿਚ ਉਹ 12 ਸਾਲ ਕੈਦ ਵਿਚ ਰਹੀ।

ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਬਾਰੇ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨਿਰਪੱਖ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪੱਖ-ਪਾਤੀ। ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੀ ਤੇ ਅਸਲ ਘਟਨਾਵਾਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਂਭਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਿਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧੇ ਹੋਏ, ਸੂਰਮੇ ਹੋਏ, ਨੀਤੀਵਾਨ ਹੋਏ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨਾ ਹੋਏ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖੇਤਰ ਵੱਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਖਤੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਮਿੱਠੀ ਅਤੇ ਲੁਕਵੀਂ ਕੈਦ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਡਾ. ਲੌਗਨ ਨੂੰ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਬਹੁਤ ਮਿੱਠਾ ਅਤੇ ਚਲਾਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਹਿਜੀਬ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਦੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਆਪਕ ਰਖ ਦਿੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਮੈਲਵਿਲ ਅਤੇ ਰਿਚਰਡ ਪੋਲਕ ਸਨ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸ ਦਾ ਨਾਤਾ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਖਿਆ ਤੋਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਹ ਡਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਲਾਹੌਰ ਰਹੇਗਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਭੜਕ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਸੁੱਤੇ ਸ਼ੇਰ' ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਜਾਗ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਲ ਦਲੀਪ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇਣ ਦੀ ਤਵਕੀਬ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਇਹ ਖਾਸ ਖਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਰਾਜਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਲੀਪ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਨਾ ਲੈ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕੀ ਆਦਮੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲੇ।

21 ਦਸੰਬਰ, 1849 ਨੂੰ ਡਾ. ਲੌਗਨ ਬਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚੋਰਾਂ ਵਾਂਗ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨਾਲ ਸਿਰਫ 20 ਸਿਪਾਹੀ ਹੀ ਦੇਖ ਕੇ ਲਾਰੰਸ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਡਾ. ਲੌਗਨ ਨੂੰ ਝਾੜ ਪਾਈ ਅਤੇ ਵੱਧ ਅਤੇ ਲੜਾਕੂ ਫੌਜ ਨਾਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਸ਼ਿਵਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਵੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਦਲੀਪ ਸਦਾ ਲਈ ਲਾਹੌਰੋਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਦੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ। ਲਾਗਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਲਾਹੌਰੋਂ ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਹਟਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਅਤੇ ਪੰਡਤ ਲਾਹੌਰ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗਏ। ਦਲੀਪ ਲਈ ਇਥੇ ਸੁਹਣਾ ਘਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨੌਕਰ ਹਟਾ ਕੇ ਨਵੇਂ ਨੌਕਰ ਜੋ ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਬਾਲਕ ਦਲੀਪ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ।' ਅਸਲ ਵਿਚ ਡਾ. ਲੌਗਨ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਬਲ

ਇੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਇੱਛਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਹਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 27 ਜਨਵਰੀ 1851 ਦੀ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਰੀਪੋਰਟ ਵਿਚ ਡਾ: ਲਾਗਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, 'ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਮੈਂਥੋਂ ਅੰਜੀਲ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।' ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਜਨ ਲਾਲ ਅਤੇ ਕੈਂਪਬੈਲ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਰਵਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਧਰਮ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਸੀ। ਡਾ: ਲਾਗਨ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੱਥ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਈਸਾਈ ਬਣਨ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ 8 ਮਾਰਚ 1853 ਈ: ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਹੀ ਇਕ ਸਾਦੀ ਜਿਹੀ ਰਸਮ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਵਾ ਸਵਾ ਗਜ਼ ਲੰਬੇ ਕੇਸ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਲੋਡੀ ਲਾਗਨ ਨੂੰ ਤੋਹਫੇ ਵਜੋਂ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜਿਸ ਸਿੱਖੀ ਵਾਸਤੇ ਖੋਪਰੀਆਂ, ਲੱਥੀਆਂ, ਬੰਦ-ਬੰਦ ਕਟੇ ਗਏ, ਚਰਖੜੀਆਂ 'ਤੇ ਚਾੜ੍ਹੇ ਗਏ, ਸਵਾ ਸਵਾ ਮਣ ਪੀਸਣੇ ਪੀਸੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਲਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਦੇ ਹਾਰ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਪੁਆਏ ਗਏ ਉਸ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਦਲੀਪ ਨੇ ਅੰਝਾਣਪੁਣੇ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਤੋਂ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਡਾ: ਲਾਗਨ ਦੀ ਇਹ ਬੇਈਮਾਨੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸਰੋਤ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, 'ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਅਤੇ ਸੁਹਾਵਣੀ ਘਟਨਾ ਹੈ।' ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਧਰਮ ਬਦਲ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਲ ਦਲੀਪ ਮਜਬੂਰ ਸੀ।

ਮਹਾ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਾਦੀ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਨ, ਕਾਫੀ ਦੁੱਖ ਸਹਿਣੇ ਪਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਿਲਾਇਤ ਦੇ ਸਬਜ਼ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਸੁਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਮਨ ਵਿਲਾਇਤ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦੀ

ਸੂਝ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਨਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਛੱਡਣਾ ਉਸ ਲਈ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇਗਾ। 19 ਅਪਰੈਲ, 1854 ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿ ਕੇ ਵਿਲਾਇਤ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਮਿਸਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜੂਨ 1854 ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਪੁੱਜ ਪਿਆ।

ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਮੀਰ ਵਜ਼ੀਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਵਿਲਾਇਤ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਪੌਸ਼ਾਕ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਰਹੀ। ਉਹ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੁੜਤਾ ਅਤੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਦਸਤਾਰ ਸਜਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਹੀਰਿਆਂ ਜੜੀ ਕਲਗੀ ਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਲੇਡੀ ਲਾਗਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਕਦੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਪੀਤੀ। ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਨੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਸੱਦ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤੀ ਭੋਜਨ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ, ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਉਸ ਦੀ ਆਦਮ-ਕੱਦ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਇਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਹੇਨੂਰ ਹੀਰਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬੜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਵੇਲਜ਼ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਐਲਫਰੈਡ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਮਿੱਤਰ ਬਣ ਗਏ। ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਘਰ ਭੋਜਨ 'ਤੇ ਬੁਲਾ ਕੇ ਮਾਣ ਬਖਸ਼ਿਆ।

ਇਥੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਆਗਿਆ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਜਰਮਨੀ, ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਵਿਕਸਤ ਕਰ ਲਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਿਵਾਰਟ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਲਈ ਮੈਨਜੀਜ਼ ਕੈਸਲ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ 16 ਸਾਲ ਦਾ ਬਾਲਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਕਤੂਬਰ 1854 ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਲਾਗਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਬੋਰਡ ਆਫ ਡਾਇਰੈਕਟਰਜ਼ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਹਟਾ ਲਈਆਂ ਜਾਣ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਯੂਰਪ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਸੰਬਰ, 1856 ਵਿਚ ਇਟਲੀ ਦੀ ਸੈਰ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਡਾ. ਲਾਗਨ, ਲੇਡੀ ਲਾਗਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਰੋਨਲਡ ਲੈਂਜ਼ਲੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਉਹ ਮਾਰਸੇਲਜ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੈਂਸ (cannes) ਪੁੱਜੇ। ਇਹ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵੱਸਿਆ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਫਿਰ ਜੈਨੋਆ, ਫਲੋਰੈਂਸ ਅਤੇ ਰੋਮ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਖੂਬ ਸੈਰ ਕੀਤੀ। ਰੋਮ ਵਿਚ ਉਹ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਰਹੇ। ਇਥੇ ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਫੋਟੋਗਰਾਫੀ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਜਾਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ

ਨੇਪਲਜ਼ ਗਏ। ਇਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੌਂਪੀ ਅਤੇ ਹਰਕੁਲੇਨੀਅਮ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਖੰਡਰ ਵੇਖੇ। ਸੈਲਾਨੀ ਮੌਜ-ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਨੇਪਲਜ਼ ਤੋਂ ਲੈਗਹਾਰਨ ਤਕ ਸਟੀਮਰ 'ਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਅਪਰੈਲ ਵਿਚ ਵੀਨਸ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਥੋਂ ਬਰੇਸੀਆ ਮੀਲਾਨ ਅਤੇ ਤੂਰੀਨ ਦੀ ਸੈਰ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਛੇ ਮਈ ਨੂੰ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਜਨੇਵਾ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਇਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਅੰਤ ਮਈ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਪਸ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪੁੱਜ ਗਏ।

1956 ਵਿਚ ਇਕ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜ਼ਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਠੱਗਣ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਡਾ: ਲੋਗਨ ਪਾਸ ਪੁੱਜੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੇ ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅੰਗੜਾਈ ਲਈ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਪੰਡਤ ਨੇਹਮੀਆਂ ਗੋਰੇ ਹੱਥ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਨੇਪਾਲ ਇਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇ। ਕੈਸਲ ਮੈਨਜ਼ੀਜ਼ ਦੀ ਮਿਆਦ ਖਤਮ ਹੋਣ 'ਤੇ ਮੁਲਗਰੇਵ ਕੈਸਲ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਿਆ ਗਿਆ।

29 ਦਸੰਬਰ 1857 ਨੂੰ ਕੋਰਟ ਆਫ ਡਾਇਰੈਕਟਰਜ਼ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬਾਲਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਹਟਾ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਡਾ: ਲਾਗਨ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਰਖਿਅਕ ਹਟਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਵਾਂ ਸਕੱਤਰ ਕਾਵੁੱਡ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਲੇਡੀ ਲਾਗਨ ਦੀ ਆਖੀਰ ਤਕ ਇਹ ਖਾਹਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕੁਰਗ ਦੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਲਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਸਾਫ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਦਸੰਬਰ 1860 ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਭਾਰਤ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ। ਮਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਿਹਬਲ ਹੋਇਆ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਮਿਲਣ 'ਤੇ 1961 ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਲਕੱਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਦੇਸ਼ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਰਾਜ ਮਾਤਾ ਸਾਰੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਤੋੜ ਕੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੁਰ ਪਈ। ਪੁੱਤਰ-ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਬੁਢੇਪੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਾ-ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਰੌਂਦੀ-ਕੁਰਲਾਂਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਲੱਖਾਂ ਅਸੀਸਾਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਣੀ ਗੰਜ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ। ਇਥੇ ਹੀ ਮਾਂ-ਪੁੱਤ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਹੱਥ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪਲੋਸਦਿਆਂ ਸਿਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਕਲੇਜਾ ਪਾਟ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਕੇਸਾਂ ਵਾਲਾ ਜੂੜਾ ਨਾ ਲੱਭਾ। ਹੋਣੀ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸਭ ਕੁਝ ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਿੱਖੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਮਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਰਲਾਪ ਨਾ ਸਹਾਰ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਮੁੜ ਸਿੰਘ ਸਜ ਕੇ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਦਿਛਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰੇਗਾ।

ਜਦ ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਕਲਕੱਤੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਉਥੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਚੀਨ ਤੋਂ ਵਾਪਿਸ

ਆਈਆਂ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਇਹ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਵਾਪਸ ਵਲਾਇਤ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਦਲੀਪ ਵਾਪਸ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚਾ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਅਰਥ ! ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਸਦਕਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗਿਰਜੇ ਜਾਣਾ ਲਗਭਗ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਦੂਈ ਅਸਰ ਵੇਖ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਥੇ ਹੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਦਲੀਪ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਦਾ ਲਈ ਵਲਾਇਤ ਹੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਕੋਈ ਜਗੀਦ ਖਰੀਦ ਲਵੇ। ਲਾਗਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨਾ ਕੇ ਐਲਵੇਡਨ ਈਸਟੇਟ ਖਰੀਦ ਦਿੱਤਾ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਰੋਗੀ ਸਰੀਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹੋਰ ਥਪੜੇ ਨਹੀਂ ਝੱਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦਲੀਪ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਇਲਾਜ ਕਰਾਇਆ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅੰਤਮ ਸਮਾਂ ਵੇਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਦਲੀਪ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਖਰੀ ਇੱਛਾ ਦੱਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਇਕ ਅਗਸਤ, 1863 ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਵਾਸ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ। ਲੱਖ ਅਰਮਾਨ ਤੇ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਮਨ ਵਿਚ ਦਫਨਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸਦਾ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਤੋਂ ਫਕੀਰਨੀ ਹੋਈ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਅਰਥੀ ਲੈ ਕੇ 1864 ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬੰਬਈ ਉਤਰਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਲੇਡੀ ਲਾਗਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਰਬਦਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੁਣ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ।

ਵਾਪਸੀ 'ਤੇ ਉਹ ਮਿਸਰ ਠਹਿਰਿਆ। ਇਥੇ ਹੀ ਸਕੰਦਰੀਆਂ ਵਿਖੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਲੜਕੀ ਬੰਬਾ ਮੂਲਰ ਨਾਲ ਹੋਈ। 7 ਜੂਨ 1864 ਈ: ਨੂੰ ਸ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰਸਮ ਅਦਾ ਹੋਈ। ਬੰਬਾ ਮੂਲਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਬਣੀ। ਐਲਵੇਡਨ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਬੰਬਾ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਉਸਤਾਨੀ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਹੌਂਸਲੇ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਜੜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਫਿਰ ਵਸਾਈ। ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਬੜਾ ਇੱਜ਼ਤ-ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਬੰਬਾ ਮੂਲਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਅਤੇ ਇਕ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੁਣ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਨਾਗਰਿਕ ਵਾਂਗ ਰਵਾਂ-ਰਵੀਂ ਬਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੇ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦਾ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਉਪਰਾਲਾ

ਕੀਤਾ। ਬਹੁਤ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 27 ਜੁਲਾਈ 1861 ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਪੈਨਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਿਰਫ 764263/- ਰੁਪਏ ਬਚਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਚਾਰਲਸ ਵੁੱਡ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ 15 ਲੱਖ ਤੋਂ 20 ਲੱਖ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ 4 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਵਧੀ। ਪੰਜਾਬ ਹੜੱਪਣ ਵੇਲੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤੋਜ਼ੇਖਾਨੇ ਵਿਚ ਜੋ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਸਨ ਉਹ ਦਲੀਪ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ 1800 ਈ: ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਜਾਇਦਾਦ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਸੁਲਹਨਾਮੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ 61 ਪਿੰਡ, ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ 10 ਪਿੰਡ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜੇਹਲਮ ਵਿਚ 55 ਪਿੰਡ, ਪਿੰਡ ਦਾਦਨ ਵਿਚ ਲੂਣ ਦੀਆਂ ਖਾਨਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ 18 ਪਿੰਡ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੁੱਲ ਆਮਦਨ 1849 ਵਿਚ 204990 ਰੁਪਏ ਸੀ। ਲੂਣ ਦੀਆਂ ਖਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ 44,91,458/- ਰੁ: ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲੱਖ ਰੋਲਾ ਪਾਉਣ 'ਤੇ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਮਾਂ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਤ ਹਾਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੇਸ ਅਖਬਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਕ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਕੋਈ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੋਈ ਇਨਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਣਾ ਹੋ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਛੱਡ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। 23 ਅਕਤੂਬਰ, 1882 ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲੇਡੀ ਲਾਗਨ ਰਾਹੀਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦਲੀਪ ਦਾ ਮਨ ਕਠੋਰ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਵੀ ਵਲਾਇਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਨੇ ਉਸ ਸਿਰ ਕਾਫੀ ਕਰਜ਼ਾ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਸਾਕ-ਸਨੇਹੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ। ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਛਪਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਇਜ਼ਹਾਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਵੀ ਲਿਖੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸੀ।

ਸਰਕਾਰ ਡਰ ਗਈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਕਿਧਰੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨਾ ਕਰ ਦੇਣ। ਇਸ ਲਈ 1886 ਈ: ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਡਫਰਿਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਅਦਨ ਹੀ ਰੋਕ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਮਲਕਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੂੰ ਤਾਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੋਈ ਸੁਣਵਾਈ ਨਾ ਹੋਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਦਨ ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਅੰਤਮ ਸਵਾਸਾਂ ਤਕ ਸਿੱਖੀ ਕੇਸਾਂ-ਸਵਾਸਾਂ ਨਾਲ ਨਿਭਾਈ।

ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਇੰਗਲੈਂਡ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਮਨ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਪੈਨਸ਼ਨ ਲੈਣੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਰੋਜ਼ ਦੀ ਨੌਕ-ਝੋਕ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਘਿਰਣਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੱਸ ਕੇ ਫਰਾਂਸ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਇਥੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ-ਅਰਜੀ-ਨਾ-ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਜਰਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਸਕੋ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ। ਕੁੱਖਣ-ਭਾਣਾ, ਜੇਬੋਂ ਖਾਲੀ ਇਕ ਫਕੀਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਸਕੋ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਫਰਿਆਦ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਭ ਵਿਅਰਥ। ਇਥੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਬੰਬਾ ਮੂਲਰ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਸਾਥੀ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਗਿਆ।

ਜਦ ਰੂਸ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣੀ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਹੀ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਦਲੀਪ ਦਾ ਦਿਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰੂਸ ਵਿਚੋਂ ਲੇਡੀ ਲਾਗਨ ਅਤੇ ਕਰਨਲ ਬੋਇਲੀਓ ਨੂੰ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਫ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਗਾਵਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਹਾਸੇ ਹੀਣੀਆਂ ਅਤੇ ਤਰਸਯੋਗ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਉਹ 1890 ਤਕ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ।

1890 ਵਿਚ ਉਹ ਫਿਰ ਫਰਾਂਸ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਉਸ ਨੇ ਸੋਫੀਆ ਨਾਮੀ ਔਰਤ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਦੋ ਲੜਕੀਆਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਸੋਫੀਆ ਦੀ ਕੋਈ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਪਦਿਕ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਸੇਵਾ ਲਈ ਫਰਾਂਸ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਬਾਗੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਮਲਕਾ ਕੋਲੋਂ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗ ਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਰਹਿਣਾ ਮੰਨ ਗਿਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਲੇਡੀ ਲਾਗਨ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਲਕਵੇ ਤੋਂ ਵੀ ਪੀੜਤ ਸੀ। ਪੈਰਸ ਦੇ ਗਰੈਂਡ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗਰੀਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਲੱਖ ਹਸਰਤਾਂ ਦੇ ਗਮ ਬੱਲੇ ਦੱਬਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁੜ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਮਾਨ ਦਿਲ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ 23 ਅਕਤੂਬਰ, 1893 ਨੂੰ ਸਦਾ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਗਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚਾਈ ਗਈ। ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ, ਪ੍ਰਿੰਸ ਆਫ ਵੇਲਜ਼, ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਮੀਰਾਂ-ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਮਾਤਮ ਵਜੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਅਰਥੀ 'ਤੇ ਫੁੱਲ-ਮਾਲਾਂ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ। 29 ਅਕਤੂਬਰ, 1893 ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਬੰਬਾ ਮੂਲਰ ਦੀ ਕਬਰ ਨੇੜੇ

ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਆਖਰੀ ਚਿਰਾਗ਼ ਗੁੱਲ ਹੋ ਗਿਆ ।
ਸਿੱਖ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸਨ । ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਇਕ
ਇਹ ਵੀ ਖਾਸਾ ਫਿਹਾ ਕਿ ਨਰਮ-ਖਿਆਲੀ ਸਿੱਖ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਵੇਲੇ ਗਦਾਰੀ ਦੇ ਬੀਜ
ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਗਦੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੁੰਦੇ ਆਏ ਹਨ । ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ 'ਪਾੜੋ ਅਤੇ
ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਮਝਣਾ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ । ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ
ਦੀਆਂ ਸਖਤ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ
ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਉਭਾਰ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ । ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ
ਵਿਸ਼ਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ।

ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ—ਇਕ ਅਮਰ ਸ਼ਹੀਦ

ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਧਰਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਦੰਭ, ਫਰੋਬ, ਬੇ-ਇਨਸਾਫੀ, ਜਬਰ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਲਈ ਅੱਗੋਂ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਸਮੂਹਿਕ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਹ ਮਸਲਾ ਭਾਵੇਂ ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ ਵਿਚ ਭੁੱਖੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਛਕਾਉਣ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੋਧੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ। ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਆਧੁਨਿਕ ਯੱਗ ਦਾ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਜਨਮ ਪਹਿਲੀ ਅਗਸਤ, 1886 ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਰਾਜ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ, ਤਹਿਸੀਲ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਫੇਰੂਮਾਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ: ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ-ਜਾਇਦਾਦ ਕਾਫੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖਾਂਦਾ-ਪੀਂਦਾ ਘਰ ਵੱਜਦਾ ਸੀ। ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਘਰਦਿਆਂ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਾਫੀ ਲਾਡ-ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਪਲਿਆ।

ਸੰਨ 1911 ਨੂੰ ਦੁਆਬਾ ਖਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, ਭਾਵ 1914 ਵਿਚ ਫੌਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ। ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ-ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਕੁੱਦਣ ਦਾ ਪੱਕਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਪਿੰਡ ਧੰਦੇਈ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਸ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਵਾਲੀ ਨੇਕ-ਦਿਲ ਔਰਤ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇਖ ਕੇ, ਇਸ ਔਰਤ ਨੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਆਪ ਸੰਭਾਲ ਲਈਆਂ। ਘਰੇਲੂ ਜ਼ੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਆਸੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਖੁਭ ਗਿਆ।

ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ—

ਇਸੇ ਸਮੇਂ 13 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1919 ਨੂੰ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦਾ ਸਾਕਾ ਵਾਪਰ ਗਿਆ। ਵਿਸਾਖੀ ਦਿਹਾੜਾ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ ਵਿਖੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਕਾਫੀ ਭਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਬੁਰੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਰਸਤਾ ਰੋਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਨਿਹੱਥੀ ਤੇ ਬੇ-ਸਹਾਰਾ ਭੀੜ, ਜਿਸ ਬੰਨੇ ਜੀਅ ਆਇਆ ਨੱਸ ਉਠੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਸ਼ੂਮ ਲੋਕ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ। ਸੈਂਕੜੇ ਬੇ-ਬਹਾਰਾ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਭੀੜ ਵਿਚ ਦੱਬੇ ਗਏ। ਇਸ ਦੁਖਦਾਈ ਕਾਂਡ ਦੀ ਗੂੰਜ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਫੈਲ ਗਈ। ਇਸ ਦੁਖਦ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਸਰ ਨੌਜਵਾਨ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ 'ਤੇ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਭਿਆਨਕ ਕਾਂਡ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਫ਼ਨ ਵਿਚ ਕਿੱਲ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ 1920 ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਲਾਨਾ ਇਜਲਾਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰੱਖਿਆ। ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਕਾਂਡ ਨੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸੰਨ 1920 ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ: ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਨਾਗੋਕੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜਥਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰੀਜਨਾਂ ਅਤੇ ਪਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਛੂਆ-ਛੂਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ 12 ਅਕਤੂਬਰ, 1920 ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵੱਲੋਂ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿਖੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰੀਜਨਾਂ ਅਤੇ ਪਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ

ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਭਾਰੀ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਥੇ ਜੁੜੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਫੈਸਲਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਵਾਕ ਆਇਆ, 'ਨਿਗੁਣਿਆ ਨੇ ਆਪੇ ਬਖਸਿ ਲਏ ਭਾਈ, ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਲਾਇ।' ਵਾਕ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸਾਰ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਵਿਚ ਅਖੌਤੀ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਤੇ ਰਮਦਾਸੀਏ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਭ ਪੁਜਾਰੀ ਭੱਜ ਗਏ। ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਜਥੇਦਾਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਭੁੱਚਰ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮੂਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਨਵੰਬਰ, 1920 ਨੂੰ ਹੀ ਸਮੂਹ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣੀ ਜਿਸ ਵਿਚ 175 ਮੈਂਬਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਉਸੇ ਸਾਲ ਦਸੰਬਰ, 1920 ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ।

ਜਨਵਰੀ ਤੇ ਫਰਵਰੀ, 1921 ਨੂੰ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਅਤੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਕਾ ਵਰਤ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਰੋਸ-ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ। ਅਸਲ ਵਿਚ 1919 ਦੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਸਾਕਾ ਅਤੇ 1921 ਵਿਚ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਸਾਕਾ ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੋ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਲਹਿਰਾਂ ਚੱਲੀਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵੱਡੇ ਖੂਨੀ ਸਾਕਿਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਲੰਬੀ ਕਤਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚ ਸ: ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ, ਸ: ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਨਾਗੋਕੇ, ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਆਦਿ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਆਗੂ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ ਲੰਬਾ ਸਫਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਨਵੰਬਰ, ਸੰਨ 1921 ਨੂੰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਪਾਸੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਖੋਹ ਲਈਆਂ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸਿੱਖ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਮੋਰਚਾ ਲੱਗਿਆ। ਇਸ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬ ਕਰਨ ਲਈ ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਬਾਅਦ ਸ:

ਫੇਰੂਮਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਹੋਈ।

ਸੰਨ 1923 ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨਵਿੰਡ ਵਿਖੇ ਭਾਰੀ ਦੀਵਾਨ ਸਜਿਆ। ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਸ: ਫੇਰੂਮਾਨ ਨੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਇਕ ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਤੇ ਭਾਵੁਕ ਤਕਰੀਰ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਕਰੀਰ ਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਸਾਰੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਅਣਮਨੱਖੀ ਯਾਤਨਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀਹ ਸੇਰ ਦਾਣੇ ਪੀਹਣੇ, 15 ਸੇਰ ਮੂੰਜ ਕੁੱਟਣੀ, ਕੋਹਲੂ ਗੋੜ੍ਹਨਾ, ਬੰਬਾ ਗੋੜ੍ਹਨਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਰੋਟੀ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ। ਬੇਰੜੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਭੈੜੀ ਤੇ ਸਸਤੀ ਦਾਲ ਭਾਜੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਘਿਉ ਦੀ ਥਾਂ ਭੈੜੇ ਤੇਲ ਦਾ ਤੜਕਾ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਨਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਕਾਲ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਬੇੜੀ ਅਤੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਠੀ ਹੱਥਕੜੀ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਹਿਨਣ ਨੂੰ ਟਾਟ-ਵਰਦੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਨਿੱਕੀ-ਮੋਟੀ ਗਲਤੀ ਲਈ 80 ਬੈਂਤਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਸ: ਫੇਰੂਮਾਨ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਕਟ ਕੇ ਨਵੰਬਰ, 1924 ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਏ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਗੱਦੀਓਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸਖਤ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਵਾਉਣ ਹਿੱਤ ਜੈਤੋ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ, ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਖੰਡਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਠੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਭੇਜਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੰਜ ਪੰਜ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਜਥੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਲਈ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋ ਕੇ ਸ: ਫੇਰੂਮਾਨ ਦੀ ਪੂਰਨਾ ਸਦਕਾ 500 ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਚੌਧਵਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ 15 ਦਸੰਬਰ, 1924 ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸ: ਫੇਰੂਮਾਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ। ਜਨਵਰੀ 29, 1925 ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਫੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇਸ ਜਥੇ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਨਾਭੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਸ: ਫੇਰੂਮਾਨ ਨੂੰ ਭਾਗਸੂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਕੈਦ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਅਖੀਰ ਜੁਲਾਈ, 1925 ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਬਣਨ ਨਾਲ, ਸ: ਫੇਰੂਮਾਨ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

1925 ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਹੋ ਕੇ ਸ: ਫੇਰੂਮਾਨ ਨੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਲਾਇਲਪੁਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਫਿਰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਹੋਈ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ 1926 ਵਿਚ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮੁਲਤਾਨ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ ਆਪ ਮਲਾਇਆ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਵੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਮਸ਼ਾਲ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਰੱਖਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਤਰਨਾਕ ਅਜ਼ਾਦੀ ਘੁਲਾਟੀਆ ਸਮਝ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੈਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾੜਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਲੈ ਕੇ ਸ: ਫੇਰੂਮਾਨ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੀ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਜੋ 21 ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਣ ਸਾਰ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸ: ਫੇਰੂਮਾਨ 1929 ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ।

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ, ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪਿਆ। ਸੰਨ 1930 ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਸਿਵਲ ਨਾਫਰਮਾਨੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਗੂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਡੱਕੇ ਗਏ। ਸ: ਫੇਰੂਮਾਨ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਗੁਜਰਾਤ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਡੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਉਹ ਇਕ ਸਾਲ ਕੈਦ ਰਹੇ।

ਸੰਨ 1931 ਵਿਚ ਰਿਹਾਅ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਮੁੜ ਅਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਖੁੱਭ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਗਰਾਮੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜੇਲ੍ਹ ਡੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਥੋਂ ਉਹ 1934 ਵਿਚ ਰਿਹਾਅ ਹੋਏ।

ਉਸ ਵਕਤ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਨਹਿਰੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਵੇਂ ਬੰਦੋਬਸਤ ਅਧੀਨ ਨੌਂ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਮਾਲੀਆ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਮਾਲੀਏ ਖਿਲਾਫ ਕਿਸਾਨ ਮੋਰਚਾ ਲੱਗਿਆ। ਕਿਸਾਨ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਵੱਡਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡੀ.ਸੀ. ਨੇ ਦਫ਼ਾ 144 ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ—ਅਕਾਲੀ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਇਸ ਜਲੂਸ ਵਿਚ ਇਕ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਡੀ.ਸੀ. ਨੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ 'ਤੇ ਲਾਠੀ-ਚਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸ: ਫੇਰੂਮਾਨ ਤੇ ਸ: ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਂਤ ਨੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਤੋਂ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। 27 ਜੁਲਾਈ, 1938 ਨੂੰ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਜਲਸਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ: ਫੇਰੂਮਾਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਕੱਟਣੀ ਪਈ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਰੋਹ ਅੱਗੇ ਝੁਕ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਾਲੀਆ ਵਧਾਉਣ ਦੀ

ਤਜਵੀਜ਼ ਵਾਪਸ ਲੈਣੀ ਪਈ। ਹੁਣ ਤਕ ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੋਹਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨਮਾਨ ਯੋਗ ਥਾਂ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ।

ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਦੂਜੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਦੇ ਬੱਦਲ ਮੰਡਲਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਤਿੰਨ ਸਤੰਬਰ, 1939 ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੌਮੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੀ ਫੌਜ ਅਤੇ ਧਨ ਨੂੰ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਝੋਕ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਕੌਮਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਇਕ ਧੜਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੂਜਾ ਧੜਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਫਿਰ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਸੌਂਦਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਵਕਤ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੌਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਨਾ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅਕਤੂਬਰ, 1939 ਨੂੰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਭਰਵੀਂ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸੱਦੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਾਭਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਜੀਂਦ, ਕਪੂਰਥਲਾ ਅਤੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸ: ਫੇਰੂਮਾਨ ਨੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਭਾਵੇਂ ਸ: ਫੇਰੂਮਾਨ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵੱਲੋਂ ਅਪਣਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਫਿਰ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਇਕ ਵਾਰ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮੈਂਬਰ ਸਨ।

ਸੰਨ 1940 'ਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸ਼ਖਸੀ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਵਕਤ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਹੀ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ: ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਬੈਰਿਸਟਰ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰ ਕੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲੇ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਹੋ ਗਈ। ਇਸੇ ਸਾਲ ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰਤ ਥਾਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅੰਦਰ ਜਗਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀਆਂ ਮੱਧਮ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੰਨ 1942 ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਵੱਲੋਂ 'ਭਾਰਤ ਛੱਡੋ' ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਨਾਅਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਭਾਰਤ ਛੱਡ ਜਾਣ ਦਾ ਅਲਟੀਮੇਟਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਬੰਬਈ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ ਇਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਾਨਫਰੰਸ ਬੁਲਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਅਤੇ ਸ: ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ।

'ਕਰੋ ਜਾਂ ਮਰੋ' ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਧੀਨ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਚੱਲਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਗੜਬੜ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਯੂ. ਪੀ. ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕੌਮੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਰਾਇਣ ਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਡੱਕਿਆ ਗਿਆ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਇਕ ਇਸਲਾਮੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਾਲਾ ਸੂਬਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸ: ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਅਤੇ ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਫੇਰੂਮਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਭੱਖਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚਲੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਫਤਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਦਫਤਰ ਦੇ ਤਾਲੇ ਤੋੜਨ ਲਈ ਸ: ਕੈਰੋਂ ਤੇ ਸ: ਫੇਰੂਮਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਗਏ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡੀਫੈਂਸ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ ਅਧੀਨ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨੇਤਾ ਸੰਨ 1944 ਵਿਚ ਰਿਹਾਅ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੇਤਾ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਭਾੜਗੋ, ਸੱਚਰ, ਚਮਨ ਲਾਲ, ਨਾਗੋਕੇ, ਤਾਲਿਬ, ਮੁਸਾਫਰ, ਅਕਰਪੁਰੀ, ਭਾਗੋਵਾਲ ਤੇ ਮਾਸਟਰ ਮੌਤਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

15 ਅਗਸਤ, 1947 ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਫਲ ਲੱਗਿਆ। ਇਸ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਹੋਈ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਲੱਖਾਂ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਸੀਹੇ ਸਹਿਣੇ ਪਏ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਫਲ ਗ੍ਰਹਿਣਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਲੁੱਟਾਂ, ਕਤਲਾਂ, ਡਾਕਿਆਂ, ਬਲਾਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਨਫਰਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਲੰਬਾ ਕਾਲਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਜਨੂੰਨ ਦੇ ਭਾਂਬੜ ਬਲਣ ਲੱਗੇ। ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਘੁੱਗ ਵੱਸਦੇ

ਘਰ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅੱਗ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਇਸ ਦੌਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਆਗੂ ਅੱਗੇ ਆਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੀ।

26 ਜਨਵਰੀ, 1952 ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਾਗੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀ।

ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ ਮੁੜ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਬੇ ਨਿਰੋਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੱਦ ਵਿਚ ਆਏ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੋ-ਭਾਸ਼ੀ ਸੂਬਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਮੋਰਚਾ ਲਾਇਆ। ਇਸ ਮੋਰਚੇ ਦੌਰਾਨ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤ੍ਰੇੜ ਪੈ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਕਸੂਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਵੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੋਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਸਦੀ ਹਿੰਦੂ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ 1951 ਤੇ ਫਿਰ 1961 ਵਿਚ ਹੋਈ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਲਿਖਾਈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਆੜ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਸੈਂਟਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਬਾਅ ਨਾ ਝਲਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲੀ ਜਨਵਰੀ, 1966 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਲਜ਼ਾਰੀ ਲਾਲ ਨੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਹੱਦ ਦਰਜੇ ਦੀ ਫਿਰਕੂ ਸੋਚ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਮਿੱਥਣ ਲਈ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਕਾ ਦੀ ਫਿਰਕੂ ਸੋਚ ਅਧੀਨ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸਮੇਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਹਰਿਆਣੇ ਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਅਧੀਨ ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੈਂਟਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਾਫੀ ਰੋਲ-ਘਚੋਲਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਖੀਰ ਇਕ ਨਵੰਬਰ, 1966 ਨੂੰ ਲੰਗੜਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਹੱਦ ਵਿਚ ਆਇਆ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੱਥੋਂ ਖਿਸਕ ਕੇ ਸੰਤ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ ਦੁਆਉਣ ਹਿੱਤ ਮਰਨ ਵਰਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੁੱਖ ਮੰਗਾਂ ਸਨ : ਪਹਿਲੀ—ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣਾ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ

ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਉਸਾਰੀ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਮੰਗ ਸੀ—ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਜੋ ਹਰਿਆਣੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਮੁੜ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨੇ। ਤੀਜੀ ਮੰਗ—ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਮੰਗ ਸੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਮੰਗਾਂ ਬਹੁਤ ਹੱਕੀ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੰਤ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਵਰਤ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਭਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਮਰਨ ਵਰਤ 17 ਦਸੰਬਰ, 1966 ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿਰਫ 10 ਦਿਨ ਚੱਲਣਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 27 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਗਨ-ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਸੜ ਮਰਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੇ ਡਰੋਂ ਸੰਤ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਲੈ ਆਏ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਅਨਿਨ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ 'ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨੂੰ ਅਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਅਸੂਲਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੱਸਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਬਣਾਏ ਅਗਨ ਕੁੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸੜ ਮਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਇਹ ਦਲੀਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਭਾਰੂ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਸਮਾਧ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਸਨ ਜੋ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮਾਧ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਪਵਿੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਅਗਨ ਕੁੰਡ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਰੜਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਖੀਰ 17 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਕੇ ਮਰਨ ਵਰਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਦਿਨ ਬੀਤਦੇ ਗਏ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਣਾਅ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ ਤਕ ਇਹ ਤਣਾਅ ਸਿਖਰਾਂ ਛੂਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਰਫਿਊ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਲੋਕ ਅਗਨ ਕੁੰਡ ਵਿਚੋਂ ਲਾਟਾਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਬੇ-ਸਬਰੀ ਨਾਲ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਹਿਮ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸੀ। ਐਨ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਸ: ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਬੇਮਤਲਬ ਚਿੱਠੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਲਿਆ ਕੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੜ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੋਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਜੇਹੀ ਕੋਈ ਚਿੱਠੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ

ਮੰਨ ਲੈਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਤਰਦੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਅਰਦਾਸ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਸੰਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਅਰਦਾਸ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੁਰਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਮਰਨ ਵਰਤ ਰੱਖੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਤੋੜੇ ਗਏ, ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਅਰਦਾਸਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਅਗਨ ਕੁੰਡ ਉਸਾਰੇ ਗਏ, ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਉਪਰਲੀ ਮੰਜ਼ਲ 'ਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਹਿੱਤ ਰੱਖੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਦੀ ਘੋਰ ਬੇਅਦਬੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਮਜ਼ਾਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਉਸ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਲੰਧਰੇ ਗਏ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ (ਅਥਾਰਟੀ) 'ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲੱਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ।

ਇਹ ਇਕ ਕੈਫ਼ੀ ਰਬੀਕਤ ਹੀ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ-ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦੇ ਠੋਸ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਹਵੇ ਵਰਤ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਆਪਣੀ ਬੇਬਸੀ ਕਾਰਨ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਨੇਤਾ ਲੋਕ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਲੀਡਰੀ ਚਮਕਾ ਕੇ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰਦੇ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਜੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਰਿਯਾਦਾ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਲਈ ਠੋਸ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ, ਸਿੱਖੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਸਪਿਰਟ ਨਾਲ ਓਤ-ਪੋਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਤੇ ਢਿੱਡੁ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲਾ ਜਥੇਦਾਰ ਹੀ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਨੱਥ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਾਪਲੂਸ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲਾ ਜਥੇਦਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਫਲਾਪ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਠੀਕ ਸੰਚਾਲਨ ਲਈ ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਛਿੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਬਹਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਮਰਨ ਵਰਤ ਟੁੱਟਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਢਾਅ ਲੱਗੀ। ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਆਮ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ, ਸਿੱਖੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖੌਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਖਿਲਾਫ ਰੋਸ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕੀਤੀ ਅਰਦਾਸ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋੜਿਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ 'ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲੀ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਂਗਰਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਪੁਨਾਏ ਨਿਰੋਲ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਕੇ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਤਕਰੀਬਨ ਪੌਣੀ ਸਦੀ ਦਾ ਲੰਬਾ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਉਥੇ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣੇ ਨਹੀਂ ਕਤਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ 85 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਨੂੰ ਢੁੱਕ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਆਨ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉੱਚਾ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਸੰਤ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਖਿਲਵਾੜ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਲਗਾਤਾਰ ਢਾਹ ਨੂੰ, ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਲਈ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਤਸੀਹੇ ਸਹੇ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਕਟੀਆਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਮਰ ਤੇ ਮਹਾਨ ਕੁਰਬਾਨੀ ਲਈ ਮੌਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਰਹੀ ਕਿ ਉਹ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਮਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੁਕਵੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਮਹਾਨ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਆਖਰ ਉਹ ਸਮਾਂ ਆ ਪਹੁੰਚਾ।

ਪਹਿਲੀ ਅਗਸਤ, 1969 ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਨੇ ਰਬੀਆ ਮੰਡੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸੱਦੀ। ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹਿਕ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 15 ਅਗਸਤ, 1969 ਨੂੰ ਮਰਨ ਵਰਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

8 ਅਗਸਤ, 1969 ਨੂੰ ਸ: ਫੇਰੂਮਾਨ ਨੇ ਸੰਤ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਖੁਲੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ। ਇਸ ਲੰਬੀ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ, 'ਸੰਤ ਜੀ! ਆਪ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਮਣੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਣ ਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰ ਤੋੜਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਸਤੰਬਰ, 1965 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿ ਦੀ ਜੰਗ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵੇਰ 1966 ਵਿਚ ਸ: ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ।.....ਆਪ ਨੇ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਣ ਭੰਗ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਝੂਠ ਬੋਲ ਕੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਜੋ ਕਲੰਕ ਲਾਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਧੋਣ ਲਈ ਮੈਂ 15 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਪੁੱਜ ਕੇ ਮਰਨ ਵਰਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਅਗਨ ਕੁੰਡ ਢਾਹੁਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆਓ।.....।'

ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ: ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ-ਜਨਸੰਘ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸਰਕਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਸ: ਫੇਰੂਮਾਨ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨੂੰ ਫੌਕੀ ਧਮਕੀ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਕਈ ਉਮਰਾਨੰਗਲ ਵਰਗੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਟੰਟ ਵੀ ਸਮਝਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਰਨ ਵਰਤ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਈ ਅਪੀਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਸ: ਫੇਰੂਮਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਨ-ਬਦਿਨ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਰੁਖ਼ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 11-12 ਅਗਸਤ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ: ਫੇਰੂਮਾਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡੋਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਅਮਨ ਭੰਗ ਹੋਣ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਸਟੇਟ ਸਕਿਊਰਟੀ ਐਕਟ ਦੀ ਧਾਰਾ 9 ਅਧੀਨ ਸ: ਫੇਰੂਮਾਨ 'ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ 'ਬਲਾ' ਟਲ ਗਈ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਹੀ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ।

ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਨੇ 85 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਣ ਮੁਤਾਬਕ 15 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੀ ਮਰਨ ਵਰਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਵੇਰੇ ਉਠ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਪੰਜ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ, ਸੁੰਦਰ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨੇ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਚਾਰ ਵਜੇ ਵਧੀਆ ਬਿਸਤਰ ਵਿਛਾ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਉਚਾਰਿਆ 'ਦੇਹ ਸ਼ਿਵਾ ਬਰ ਮੋਹਿ ਇਹੈ, ਸੁਭ ਕਰਮਨ ਤੇ ਕਬਹੂੰ ਨਾ ਟਰੋ'। ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਸੰਨਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਬਰੀ ਖੁਰਾਕ ਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਪ੍ਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਨ ਵਰਤ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਏ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਰਤ ਨੂੰ ਸਟੰਟ ਕਹਿ ਕੇ ਭੰਡਿਆ—ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੀਡਰੀ ਚਮਕਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਟੰਟ ਕਿਹਾ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਵਰਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਸੰਤ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਫ਼ਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ। ਸਗੋਂ ਉਹ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਖੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਪਾਏ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਇਸ ਮਹਾਨ ਯੋਧੇ ਦੀ ਚਰਬੀ ਢਲਦੀ ਗਈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੌੜੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਸੰਤ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਆਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝੂਠਾ, ਸਟੰਟਬਾਜ਼ ਅਤੇ ਲੀਡਰੀ ਚਮਕਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਸਤੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਵਾਲਾ ਆਗੂ ਕਿਹਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਬੀਤਦੇ ਦਿਨਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੁਸ਼ਟ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿਲਾਫ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਬਿਆਨ ਪੇਤਲੇ ਪੈਂਦੇ ਗਏ।

ਮਰਨ ਵਰਤ ਦੇ ਬਾਰੂਵੇਂ ਦਿਨ ਪੁਲਸ ਦੇ ਸਖਤ ਪਹਿਰੇ ਹੇਠ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਿਵਲ ਹਸਪਤਾਲ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜਾਂਚ ਲਈ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪੈਨਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਡਾਕਟਰ ਰੋਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਪ੍ਰਤੀ ਬੁਲਿਟਨ ਜਾਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸ: ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ 28 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਸ: ਫੇਰੂਮਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਵਰਤ ਛੱਡਣ ਲਈ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਪੁੰਜ ਨੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਮੱਥੇ ਲੱਗਾ ਕਲੰਕ ਧੋਣਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅਪੀਲ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਵਰਤ ਲੰਬਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ: ਫੇਰੂਮਾਨ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਵਰਤ ਛੱਡਾਉਣ ਲਈ ਅਪੀਲਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਵਕਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ 30 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਤਾਰ ਭੇਜ ਕੇ ਅਤੇ 31 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਇਕ ਲੰਬੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਤਮਿਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕੇ ਮਰਨ ਵਰਤ ਛੱਡਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਐਮ. ਐਲ. ਏਜ਼. ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਸ: ਫੇਰੂਮਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਹਸਪਤਾਲ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ 'ਚ ਦੇਖ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਮੈਂ ਇਕ ਮਹਾਨ ਯੋਧੇ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਹਨ।' ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਵਰਤ ਛੱਡਣ ਦੀਆਂ ਅਪੀਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਸਿਦਕਵਾਨ ਸਿੱਖ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਅਪੀਲਾਂ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਸ: ਫੇਰੂਮਾਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਰੋਹ ਭਰੇ ਭਾਰੀ ਵਿਖਾਵੇ ਕੀਤੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਸ ਮਰਨ ਵਰਤ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ।

ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਸੰਤ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਤ ਛੱਡਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਸ. ਫੇਰੂਮਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਹਸਪਤਾਲ ਗਏ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਵਕਤ ਤਕ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਸ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਦਾ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸਰੀਰ ਅੰਤਿਮ ਸਵਾਸ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਖੀਰ 27 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਤਿਲ ਤਿਲ ਕਰ ਕੇ 74 ਦਿਨ ਤਕ ਆਪਣੀ ਚਰਬੀ ਢਾਲ ਕੇ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਸ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਮਹਾਨ ਜਾਮ ਪੀ ਕੇ ਅਮਰ ਹੋ ਗਏ।

ਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਮੌਹਰੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਏਨੀ ਲੰਬੀ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਮਾਤਮ

ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵਸ 28 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਵਿਚ ਛੁੱਟੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਅੰਤਮ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਪਿੰਡ ਫੇਰੂਮਾਨ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਫੁੱਲ ਭੇਟ ਕੀਤੇ।

ਸ. ਫੇਰੂਮਾਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੱਜਣ-ਮਿੱਤਰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਮਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਥ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਲਾਇਆ ਕਲੰਕ ਧੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਦੀ ਆਰਜ਼ੂ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਰਿਹਾ। ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿੱਤਾ।

74 ਦਿਨ ਲੰਬੀ ਕੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 70 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਤਰਲ ਖੁਰਾਕ ਹੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੁੱਧ, ਫਲਾਂ ਦਾ ਰਸ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸੂਪ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਧਾਰਨ ਸੀ।

ਸੋ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਇਕ, ਕਹਿਣੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ, ਇਹ ਯੋਧਾ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਕ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ।

ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੇ

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਉਲਟ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨਾਮਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨਾ ਹੀ ਵਿਵਾਦਗ੍ਰਸਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਨਾਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਪੈਗੰਬਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਵੱਡੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਉਂਗਲੀਆਂ ਉਠਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਭੂਤਨਾ ਬੇਤਾਲਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅੰਤਕਵਾਦੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵੱਲੋਂ 'ਲੁਟੇਰਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਭੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਰ ਖੂਬਸੂਰਤ ਵੁੱਲ ਨਾਲ ਛੋਟਾ-ਮੋਟਾ ਕੰਡਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਕੰਡੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵੁੱਲ ਦੀ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨੇਰੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਆਏ ਅਤੇ ਉਸੇ ਹਨੇਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਅਲੌਪ ਹੋ ਗਏ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ। ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਬਹਾਦਰੀ, ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਕਹਿਣੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਨੂੰ ਇਕ ਕਰਕੇ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕੋ ਇਕ ਨਿਰ-ਵਿਵਾਦ ਲੀਡਰ ਬਣ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਹਿਰੇ ਤੋਂ ਗਹਿਰੇ ਮੱਤਭੇਦ ਭੁਲਾ ਕੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਿਰਮੌਰ ਆਗੂ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਰ ਚੁਕੀ ਜਾਂ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਸੁੱਤੀ ਸਿੱਖੀ ਸਪਿਰਟ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਹੁਲਾਰੇ ਦੇ ਹਾਣ ਦੇ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਨੇਕਾਂ ਕੀੜੇ ਕੱਢਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਏਨਾ ਧੁੰਦਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਹੀ 'ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ'। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਕੋਈ ਸ਼ਹੀਦ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੀ

ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣਿਆਂ ਹੀ ਘੱਟੋ ਕੌਡੀਂ ਰੋਲ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਡੂੰਘੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਅਧੀਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਮਿਟਾ ਦੇਣ ਦੀ ਘਿਨੌਣੀ ਚਾਲ ਚੱਲੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਹੀਰਾ ਗੋਦੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਚਮਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਖੁਰਾ-ਖੋਜ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਚੱਲੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਆਗੂ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਦ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਲੱਥ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜੋ ਵਕਤ ਆਉਣ 'ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੋਇਆ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਦੱਬੀਆਂ, ਲਤਾੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਨਿਨ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤਾਂ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੁਜ਼ਦਿਲ, ਕਾਇਰ ਤੇ ਡਰਪੋਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਡਰ, ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਸਿਰਲੱਥ ਯੋਧੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਜਾਂ ਚੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਡਰਤਾ, ਵੀਰਤਾ, ਦਲੇਰੀ, ਸਿਦਕ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਤੱਤ ਭਰਨ ਲਈ ਇਕ ਬਿੰਬ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ। ਜੋ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਮੇਤ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਅਰਪਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੋੜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਸਿੱਖੀ ਸਪਿਰਟ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਸਿੱਖ ਮੁੜ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਖੁਭਦੇ ਗਏ। ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ, ਮੁੜ ਕਥਿਤ ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਫੈਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ, ਮੜੀਆਂ ਮਸਾਣਾਂ ਦੀ ਮੰਨਤਾ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਹੁੰਦੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਨੌਜੁਆਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਨਿਘਾਰ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਮੁੜ ਸਿੱਖ ਸਪਿਰਟ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭਰਨ ਲਈ, ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮੁੜ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਨੌਜੁਆਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਨਿਡਰਤਾ ਤੇ ਬੀਰਤਾ ਭਰਨ ਲਈ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ।

ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਅਗਸਤ, 1947 ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਸਤਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮਿਆ ਇਹ ਬਾਲ ਪਿੰਡ ਰੋਡੇ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਖੇਡਦਾ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ, ਜਦ ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਬਾਲ ਇਕ ਦਿਨ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਸਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਧਰੂ ਤਾਰੇ ਵਾਂਗ ਚਮਕੇਗਾ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਛੂਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਉਹ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚੇ ਛੱਡ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੈਡ ਕੁਆਟਰ ਭਿੰਡਰਾਂ ਕਲਾਂ

ਵਿਖੇ ਆ ਗਏ। ਇਥੇ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਜੁਬਾਨੀ ਕੰਠ ਕਰ ਲਈਆਂ।

19 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੌਰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਪਿੰਡ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਤੋਂ ਸਃ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਦੋ ਬੇਟੇ—ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੋਹ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ।

ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਇਕ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਕੁਝ ਅਰਸਾ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਪੁਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਢੁਕਵੇਂ ਮੁਖੀ ਦੀ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਭਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਪਦ ਲਈ ਮੁੱਖ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ, ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਚਲਾਇਆ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਿਰਣਾਇਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ, ਨਿਡਰ, ਦਲੇਰ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਵਿਅਕਤੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਗੁਣਾ ਭਾਈ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਪਿਆ। ਉਸ ਵਕਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 30 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਰੀਬੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਅਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬਣ ਗਏ। ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਚੌਧਵੇਂ ਮੁਖੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਟਕਸਾਲ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣੇ, ਪੂਰਬਲੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਬਣਨ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿਚ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਲਝ ਗਈ।

ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ :

ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਹਿੱਤ, ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਬੇਲੋੜੀ ਲੜਾਈ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਮੁੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਹੀ ਬਣਦੀ ਸੀ।

ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਨੂੰ ਚਿੜਾਉਣ ਖਾਤਰ, 13 ਸਤੰਬਰ, 1973 ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਭਾ ਕਸਬਾ ਘੁਮਾਣ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਖੇ ਬੁਲਾਈ। ਇਸ ਸਭਾ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਅਪਮਾਨਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭੜਕਾਊ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ। ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਹੈਡ ਕੁਆਟਰ ਜੋ ਘੁਮਾਣ ਤੋਂ ਮਸਾਂ ਅੱਠ ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਮੁਖੀ

ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਖਿਲਾਫ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਜਲੂਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਵਕਤ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਡੀ. ਸੀ. ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਨਿਰੰਜਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੂਰੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ 'ਠੱਲ੍ਹ ਨਾ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਘਿਰਣਾ ਵਧਦੀ ਗਈ।

ਅਜੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿੱਢਿਆ ਅੰਦੋਲਨ ਸਿਖਰਾਂ ਛੂਹਣ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਇਕ ਨਿਡਰ, ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਦਲੇਰ ਪੂਰਨ ਸਿੱਖ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ।

ਹਿੰਦੂ ਛਾਵਨਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ 'ਤੇ, ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮਾਗਮ, 13 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1978 ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਭੜਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਵੀ ਦੁਰਦਰਸ਼ਤਾ ਵਿਖਾਉਂਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਖੂਨੀ ਟਕਰਾਅ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਇਕੱਠ ਜੁੜਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਗੈਰ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਭੜਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿ ਦਿੱਤੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਅਤੇ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੰਘ, ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਨਿਹੱਥੇ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲੇ ਨੇ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਇਹ ਜਥਾ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸਮਾਗਮ ਵੱਲ ਵਧਿਆ, ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲੈਸ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਜਥੇ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਫਲਸਰੂਪ 13 ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਆਖਰੀ ਖੂਨੀ ਟੱਕਰ ਸੀ ਜੋ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋਈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਇਹ ਖੂਨੀ ਦੁਰਘਟਨਾ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਅਕਾਲੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਘੜੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਟ ਇਰਾਦੇ ਪੂਰੇ ਨਾ ਹੋਏ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੁਆਲੇ ਜੁੜਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਸ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਤੋਂ 10 ਜੂਨ,

1978 ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਕਰਵਾਇਆ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਸਮੇਤ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਬੇਟੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਵਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮਸਲੇ 'ਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਜਿੱਤ ਸੀ।

ਇਸ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਰੋਧ ਕਾਰਨ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਇਥੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਅੱਠ ਸਿੰਘ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ 80 ਦੇ ਕਰੀਬ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਾਵਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

1978 ਤੋਂ 1982 ਤਕ ਪੂਰੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੌਰੇ ਦੌਰਾਨ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਰ ਚੁਕੀ ਸਿੱਖੀ ਸਪਿਰਟ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੜ ਤੋਂ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ। ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਓ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਸਦੀ ਦੀ ਨੀਂਦ ਪਿੱਛੋਂ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਝੰਜੋੜਿਆ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਸੁੱਧੀਕਰਣ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਸਿੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ।

ਚਾਰ ਜਨਵਰੀ 1980 ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਸਮੇਤ 60 ਹੋਰ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ 13 ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਕੇਸ ਵਿਚੋਂ ਬਾਇੰਜ਼ਰ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ 'ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਉਠ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਸ਼ਰ੍ਹੇਆਮ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। 24 ਅਪ੍ਰੈਲ 1980 ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

9 ਸਤੰਬਰ 1981 ਨੂੰ ਲਾਲਾ ਜਗਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਤਲ ਦੀ ਉਂਗਲ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲ ਉਠੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 12 ਸਤੰਬਰ, 1981 ਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਵਾਰੰਟ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਵਕਤ ਸੰਤ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਿਸ਼ਨ 'ਤੇ ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਚੰਦੋਕਲਾਂ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਪੁਲੀਸ ਅਤੇ ਸੀ. ਆਰ. ਪੀ. ਦੇ 1000 ਜੁਆਨਾਂ ਦੀ ਫੋਰਸ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਕਮਾਨ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਮਾਂਗਟ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਥੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਗੁੱਸੇ

ਵਿਚ ਆਈ ਫੋਰਸ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਕਈ ਵਾਹਨਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਜਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸੜਨ ਦਾ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾ ਸਦਮਾ ਪੁੱਜਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਫੋਰਸ ਭੇਜਣਾ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਉਥੋਂ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਨਿਕਲ ਆਉਣਾ, ਦੋਵੇਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੀ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਹਨ।

ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ :

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ 20 ਸਤੰਬਰ 1981 ਨੂੰ ਆਪ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਮਿਤੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਵੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਾਪਰਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕਤਲ ਦੇ ਮੁਜ਼ਰਮ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਅਧੀਨ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਖੋਖਲਾਪਣ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ।

ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਹਿਤਾ ਵਿਖੇ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਪੁਲਸ ਅਤੇ ਨੀਮ ਫੌਜੀ ਦਸਤੇ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਹੈਡਕੁਆਰਟਰ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਐੱਸ. ਐੱਸ. ਪੀ. ਚਾਹਲ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਾਈ ਗਈ। ਚਾਹਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਅਫਸਰ ਸੀ। ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਇਹ ਵੀ ਸ਼ਰਤ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਫਸਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭੜਕੀ ਹੋਈ ਭੀੜ ਦੇ ਇਕ ਟੋਲੇ ਨੇ ਸੀ. ਆਰ. ਪੀ. ਦੇ ਟੈਂਟਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨੀਮ ਫੌਜੀ ਦਸਤਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਦਰਜਨ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਜਿਥੇ 24 ਦਿਨ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਗੀਕੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਗਿਛ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਪੁੱਛਗਿਛ ਦੌਰਾਨ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। 15 ਅਕਤੂਬਰ 1981 ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਬਾਇੱਜ਼ਤ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸੰਤ ਅਜੇ ਆਪਣੇ ਹੈਡਕੁਆਰਟਰ ਪਹੁੰਚੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਪੁਲਸ ਨੇ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਾਥੀਆਂ ਬਾਬਾ ਠਾਹਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੈਡਕੁਆਰਟਰ 19 ਜੁਲਾਈ 1982 ਨੂੰ ਮਹਿਤੇ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਵਿਖੇ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਲਿਆ।

ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ, 19 ਜੁਲਾਈ 1982 ਨੂੰ ਹੀ

ਸੰਤਾਂ ਨੇ 51 ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੌਰਚੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚਾਰ ਅਗਸਤ ਤਕ ਨਿਰਵਿਘਨ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਲੋਕ ਜਥਿਆਂ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵਧਣ ਲੱਗੀ।

ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੱਕੀ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਖੱਬੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਕਪੂਰੀ ਨਹਿਰ ਤੋਂ ਮੌਰਚਾ ਆਰੰਭਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਆਰੰਭੇ ਮੌਰਚੇ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੁੱਸੀ ਹੋਈ ਤਾਕਤ ਦੁਬਾਰਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਕਪੂਰੀ ਮੌਰਚਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਚਾਰ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਇਕ ਹੰਗਾਮੀ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰਕੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੌਰਚੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ।

ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੌਰਚੇ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਮੰਗਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ। (ੳ) ਅਨੰਦਪੁਰ ਮਤੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ : ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਫੈਡਰਲ ਢਾਂਚਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ 1973 ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਹੀ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਤੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਛਿੜਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਖਵਾਦੀ ਮਤਾ ਕਹਿ ਕੇ ਭੰਡਿਆ। ਉਂਝ ਵੀ ਜਦੋਂ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨ ਆਰੰਭਿਆ ਗਿਆ, ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਜਾਂ ਮਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਲਹਿਦਗੀ ਦੀ ਬੂ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ।

28 ਅਕਤੂਬਰ 1978 ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਕਾਲੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਚ 1973 ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਮਤੇ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਖਿਆ, ਡਾਕ-ਤਾਰ, ਕਰੰਸੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਮਹਿਕਮਾ ਸੈਂਟਰ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣਗੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ।

ਇਸ ਸੋਧੇ ਹੋਏ ਮਤੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਈ ਸੂਬਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਭਰਵਾਂ ਹੰਗਾਮਾ ਮਿਲਿਆ।

(ਅ) ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣਾ।

- (ੳ) ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ ।
- (ਸ) ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਜੋ ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਸਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨੇ ਆਦਿ । ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੱਕੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪੂਰਨ ਮੰਗਾਂ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਧਾਰਮਿਕ ਮੰਗਾਂ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮਲ ਦੁਰਦਰਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ।

ਭਾਵੇਂ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਡਿਕਟੇਟਰ ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਗਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਰੂਹੇ-ਰਵਾਂ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਰਹੇ । ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਇਕ ਭਰਵਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ । ਕੋਈ 60,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਡੱਕਿਆ ਗਿਆ ।

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗੰਭੀਰ ਹੁੰਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ 11 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹੀਂ ਡੱਕੇ ਸਭ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕਤਰਫਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਇਹ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਾਪਰਿਆ ਕਿ ਲੋਕ ਮੰਗਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਣ ਤਕ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਬਰੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ । ਲੋਕਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਗੇਟਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਧਰਨੇ ਮਾਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ । ਫਿਰ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸਭ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜੇਤੂ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ।

ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਏਸ਼ੀਆਈ ਖੇਡਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਵਫਦਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਰੱਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਪੈਂਫਲੈਟ ਵੰਡਣ ਦਾ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਡਰ ਗਈ । ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵੜਨ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਾ ਦਿੱਤੀ । ਇਸ ਮੰਦਭਾਗੇ ਅਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਭਰੇ ਫੈਸਲੇ ਨੇ ਬਲਦੀ 'ਤੇ ਤੇਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ । ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਹਰਿਆਣਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਤੇ ਜ਼ਲਾਲਤ ਭਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਵਕਤ ਹਰਿਆਣੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਭਜਨ ਲਾਲ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜਰਨ ਵਾਲੇ ਹਰ ਸਿੱਖ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਗਈ । ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੱਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਕੁਟਾਪਾ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ । ਹਰ ਸਿੱਖ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸੀ ਜਾਂ ਅਕਾਲੀ ਜਾਂ ਪਾਰਟੀ ਰਹਿਤ, ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣੋਂ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਲੀਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਰਸੂਖ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਏਅਰ ਮਾਰਸ਼ਲ ਸ: ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ, ਐੱਮ. ਪੀ. ਬੀਬੀ ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ: ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ । ਜੱਜਾਂ ਅਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਤਕ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਬਖਸ਼ਿਆ ਗਿਆ ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਆਮ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਹੁਲਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਅਪ੍ਰੈਲ 1983 ਨੂੰ 'ਰਸਤਾ ਰੋਕੋ' ਐਕਸ਼ਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚਾ ਨਿਪੁੰਸਕ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। 'ਰਸਤਾ ਰੋਕੋ' ਐਕਸ਼ਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਰਵਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਉਸ ਦਿਨ ਸਾਈਕਲ ਤਕ ਨਾ ਚੱਲਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਚੁਰਾਹਿਆਂ ਵਿਚ ਧਰਨੇ ਮਾਰੇ।

'ਰਸਤਾ ਰੋਕੋ' ਐਕਸ਼ਨ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ 7 ਜੂਨ 1983 ਨੂੰ 'ਰੇਲ ਰੋਕੋ' ਦਾ ਵੱਡਾ ਐਕਸ਼ਨ ਉਲੀਕ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸੈਂਟਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਹਰੋਂ ਹੀ ਮੌੜ ਲਈਆਂ। ਇਹ ਐਕਸ਼ਨ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਐਕਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਤੋਂ ਬੇਖਲਾ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਘਟੀਆ ਹੱਥ-ਕੰਡੇ ਵਰਤਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਵਧਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਅਤੇ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸੈਂਟਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 'ਪਾੜੋ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੀ ਘਿਨਾਉਣੀ ਨੀਤੀ 'ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਖੁਫੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਇਹ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤਾਂ—ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਵਿਚ ਦੁਫੇੜ ਪਾਈ ਜਾਵੇ। ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨੀਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਜਲਦੀ ਹੀ ਖੁਫੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਦੂਜੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੁਫੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਚਾਲ ਸੀ। ਸੰਨ 1985 ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੀ, ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਡਿੱਗਦੀ ਸ਼ਾਖ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਫਾਇਦਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਖੁਫੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਤੋੜਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਨਾਮ-ਨਿਹਾਦ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਲੀਡਰਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਪਵਨ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ, ਲੁਧਿਆਣੇ ਦਾ ਜਗਦੀਸ਼ ਟਾਂਗਰੀ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਬਿੱਲਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਮ-ਨਿਹਾਦ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਹਿੰਦੂ

ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਮਤੀਆਂ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਹਮਾਇਤ ਹਾਸਲ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੈਸ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਆਸਮਾਨ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਵੀ ਬੇ-ਰੋਕ-ਟੋਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਖੁਫੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਗਊਆਂ ਦੀਆਂ ਪੂਛਾਂ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਵਨ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਸਿਗਰਟਾਂ ਦੀਆਂ ਡੱਬੀਆਂ ਸੁੱਟ ਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੂਬ ਭੜਕਾਇਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣਵੇਂ ਕਤਲਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕਿਸੇ ਡੂੰਘੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਤਹਿਤ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ 15 ਦਸੰਬਰ, 1983 ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਆ ਗਏ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਮੌਰਚਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਆਗੂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵਿਵਰਜਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮੌਰਚੇ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ।

ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਸਾਬਕਾ ਫੌਜੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਕੱਠ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ 3000 ਸਾਬਕਾ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 200 ਦੇ ਕਰੀਬ ਅਫਸਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਨਰਲ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਰਨਲ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਕਿਲ੍ਹੇਬੰਦੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਤਾਂ ਇਹ ਹੀ ਦੋਵੇਂ ਅਫਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬਣੇ।

ਸੈਂਟਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਖੁਫੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੇ ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਦੋਹਾਂ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਰਾਂ ਤਕ ਉਛਾਲ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਰਮ-ਖਿਆਲੀ ਅਕਾਲੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਟਾਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਦੁਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਉਹ ਹੀ ਦਬਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧੌਣ 'ਤੇ ਗੋਡਾ ਦੇਣ ਦਾ ਪੱਕਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਚਕਰਾਤਾ ਵਿਚ ਫੌਜ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਰਾਹੁਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਪਰੋਕਤ

ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਭਰੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰ ਕੇ ਕਿ 'ਸੰਤ ਇਕ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਹੈ' ਸਭ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਧਰ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਸਲੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਣੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੱਤਵਾਦੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਹੁਤ ਚੋਣਵੀਆਂ ਤੇ ਸੀਮਤ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਬਹਾਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।

ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ—

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਡਿੱਗਦੀ ਸਾਖ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ 3 ਜੂਨ 1984 ਨੂੰ ਸਮੁੱਚਾ ਪੰਜਾਬ ਫੌਜ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫੌਜ ਦਾ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਏਨਾ ਸਖਤ ਸੀ ਕਿ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਈਕਲ ਤਕ ਨਾ ਚੱਲ ਸਕਿਆ। ਹੱਸਦੇ, ਵੱਸਦੇ ਰੰਗਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਵਿਆਂ ਵਰਗਾ ਸਨਾਟਾ ਛਾ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਫ਼ਤਾ ਭਰ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਹਮਲੇ ਦਾ ਉਹ ਦਿਨ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਸੰਗਤਾਂ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪੁਰਬ ਮਨਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਤਿੰਨ ਜੂਨ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੇਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਹਮਲੇ ਲਈ ਭਾਰੀ ਟੈਂਕ, ਵੱਡਾ ਤੋਪਖਾਨਾ ਅਤੇ ਬਖਤਰਬੰਦ ਗੱਡੀਆਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮੂਹ ਦੁਆਲੇ ਇਵੇਂ ਬੀੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਫੌਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ।

ਇਧਰ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਗੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਲੀਡਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਤੋੜੀਆਂ ਅਰਦਾਸਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਕੌਮ 'ਤੇ ਲੱਗਾ ਕਲੰਕ ਧੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਸਭ ਅਪੀਲਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੰਭਾਵੀ ਹਮਲੇ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਗੇ।

ਚਾਰ ਜੂਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ

ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹਮਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਚੌਥੀ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਖੂਨੀ ਲੜਾਈ ਸੱਤ ਜੂਨ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਛੇ ਜੂਨ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 8-30 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਸਾਵੀਂ ਜੰਗ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾ ਗਏ। ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਹੱਥੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਭਾਰਤੀ ਫੌਜੀ ਜੋ ਸਮੂਹ ਅੰਦਰ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸੀ ਗਈ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਹਮਲੇ ਦੀ ਘਟਨਾ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਵਾਦਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਹੋ ਨਿਬੜੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਟੱਕਰ ਮੁਗਲ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਰਹੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਖੁੰਘਾਰ ਜੰਗਾਂ ਲੜੀਆਂ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।

ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਮਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਨਿਗੂਣੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਲੂੰਧਰੇ ਗਏ। ਫਲਸਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋਈ। ਲੋਕ ਸਖਤ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰ ਕੇ ਰਜ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ, ਚਾਰਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਧੇ। ਭਾਵੇਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਇਸ ਹੜ੍ਹ ਨੂੰ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਦਬਾ ਲਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖਮੀ ਹਿਰਦਿਆਂ 'ਤੇ ਮਲੂਮ ਨਾ ਲੱਗ ਸਕੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਤ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸ੍ਰੋਤ ਵੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਖੋਪਰੀਆਂ ਲਾਹਾਈਆਂ, ਚਰਖੜੀਆਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ, ਬੰਦ ਬੰਦ ਕਟਵਾਏ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਟੋਟੇ ਕਰਵਾ ਕੇ ਝੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪੁਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੇ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੇ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਗਏ।

ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਨਾਇਕ ਕਿਵੇਂ ਬਣੇ ?

ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਠੀਕ ਤੇ ਢੁਕਵਾਂ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰ ਲੈਣੀ ਲਾਹੇਬੰਦ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਦ ਅੱਜ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਵਕਤ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਖਿਲਾਫ

ਲੜਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫੌਜ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਰਾਲੀ ਵਰਦੀ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਆਨ ਬਾਨ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਖੇੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਜੰਮਣ, ਮਰਨ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਜਾਤ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤੀ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਲੜਾਈ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਖਿਲਾਫ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹਿੰਦੂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਪਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਖੁਰਾ-ਖੋਜ ਮਿਟਾਉਣ ਦੀ 'ਪਵਿੱਤਰ ਸਹੁ' ਖਾਧੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਹਨੂੰਵਾਨ ਦੇ ਛੰਡ ਵਿਚ 19,000 ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਛੋਟਾ ਘੱਲੂਘਾਰਾ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਵਾਪਰੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਇਕ ਜੂਨ, 1746 ਨੂੰ ਵਾਪਰਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ 10,000 ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਦੂਜਾ ਪੰਜ ਫਰਵਰੀ, 1762 ਨੂੰ ਕੁਪਰਹੀੜੇ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ 30,000 ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਤੀਸਰਾ ਚਾਰ ਜੂਨ ਤੋਂ 7 ਜੂਨ, 1984 ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਵਾਪਰਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਵੱਡੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੋ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸ਼ਾਜਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦੋ ਨੰਬਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਣ ਕੇ ਜੀਉਣ ਦੀਆਂ ਮੁਰਦਾ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਰਾਜ ਭਾਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ—ਅਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਜੀਉਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੀ ਰਹੇਗੀ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜੁਝਾਰੂ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਏ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪਏ। ਇਥੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੇਹਿਸਾਬ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ :

- (1) ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਫਾਂਸੀ ਉਤੇ ਚਾੜ੍ਹੇ ਗਏ ਕੁੱਲ 47 ਆਦਮੀਆਂ ਵਿਚੋਂ 34 ਸਿੱਖ ਸਨ ।
- (2) ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਉਮਰ ਕੈਦ 30 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੋਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 27 ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸਨ ।
- (3) ਕਾਲੇਪਾਣੀ 29 ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 26 ਸਿੱਖ ਸਨ ।
- (4) ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸਖਤ ਸਜ਼ਾਵਾਂ 47 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 38 ਸਿੱਖ ਸਨ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲੜਾਕੂ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ 1947 ਵਿਚ ਜਦ ਭਾਰਤ ਛੱਡਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਕੌਮਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਦੀ ਠਾਣ ਲਈ । ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਨਾਲ । ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੱਖਰਾ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਠੁਕਰਾ ਕੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ । ਉਸ ਵਕਤ ਦੀ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ 'ਤੇ ਰੱਬ ਜਿੰਨਾ ਭਰੋਸਾ ਕੀਤਾ । ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, 'ਤੁਹਾਡੇ, ਮੇਰੇ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਰਮਿਆਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਖੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਾਦਿਆਂ 'ਤੇ ਪੂਰੇ ਉਤਰਾਂਗੇ । ਜੇ ਕਾਂਗਰਸ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੇਗੀ । ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਬੀਰ ਬਹਾਦਰ ਹਨ । ਜੇ ਕੋਈ ਐਸਾ ਮੌਕਾ ਬਣ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ।'

(ਯੰਗ ਇੰਡੀਆ)

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਭਰੋਸਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ, 'ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਹਾਦਰ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ । ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗਲਤ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਜੇਕਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਖਿੱਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਜਿਥੇ ਕਿ ਸਿੱਖ ਵੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਜਲਵਾ ਮਾਣ ਸਕਣ ।'

15 ਅਗਸਤ, 1947 ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਿਆ । ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਵਾਅਦੇ ਕਦੇ ਵੀ ਪੂਰੇ ਨਾ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਵਾਅਦੇ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਹੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਲੀਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅੱਲੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੁਰੇਦ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਆਦੇਸ਼ ਸਨ :

‘ਬਤੌਰ ਭਾਈਚਾਰਾ ਸਿੱਖ ਜ਼ਰਾਇਮਪੇਸ਼ਾ ਲੋਕ ਹਨ ਅਤੇ ਸੂਬੇ ਵਿਚਲੇ ਅਮਨ-ਪਸੰਦ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਹਨ । ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ।’

ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦੋ-ਭਾਸ਼ੀ ਸੂਬਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂ ਕੂਟ-ਨੀਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 1951 ਅਤੇ 1961 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਸਮੇਂ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਦੀ ਲਿਖਵਾਉਣ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਚਲਾਈ ਹਰ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਵੱਖਵਾਦੀ ਕਹਿ ਕੇ ਖੂਬ ਭੰਡਿਆ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 25 (2) (ਬੀ) ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਡੂੰਘੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਤਹਿਤ ਬਾਰ ਬਾਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਕਹੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਚਿੜ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੜਕਿਆਂ ਨੇ ਕੇਸ ਕਟਵਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਬਾਬੂ' ਅਖਵਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਲੜਾਕੂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰੀ ਦਬਾਉਣ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਬਣੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਵਾਇਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕਾਫੀ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸੇ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਸਿੱਖ ਲੜਾਕੂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਲੂਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਹੋਏ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਉਭਾਰਿਆ। ਪੇਤਲੀ ਪੈ ਗਈ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਪੁੰਦਲੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਅਰੰਭਿਆ।

ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ :

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦਰਦਨਾਕ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਹ ਪੁਖਤਾ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿ ਕੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਉਸਾਰੇ— ਪਹਿਲਾ 'ਪੀਰੀ' ਭਾਵ ਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਦੂਜਾ 'ਮੀਰੀ' ਭਾਵ ਰਾਜਨੀਤਕ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੀਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਾਉਣ ਲਈ 'ਅਕਾਲ ਤਖਤ' ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਭੇਟਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਲੇਵਿਆਂ ਵਿਚ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਭਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜੋ ਅੱਜ ਤਕ ਖਾਲਸਾ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸੇ ਵਿੱਕੀ ਪੈ ਗਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਮੁੜ, ਖਾਲਸੇ ਵਿਚ, ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਅੱਡੀ ਚੋਟੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਸ਼ਤਰਧਾਰੀ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਪਾਈ ਸੀ। ਉਸੇ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਜਦ ਸੰਤਾਂ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉਸੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲੇ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਜਦ ਅਮਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀਲੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਤਲਵਾਰ ਉਠਾਣੀ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ :

‘ਚੂੰ ਕਾਰ ਅਜ ਹਮਾ ਹੀਲਤੇ ਦਰ ਗੁਜ਼ਸ਼ਤ।

ਹਲਾਲ ਅਸਤ ਬੁਰਦਨ ਬਾ ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ ਦਸ਼ਤ।’

ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੀ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਜੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਉਦੇਸ਼ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਧਰਮ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵਰਤਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਬਾਨੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਭਾਵੇਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੇਵਾਦਾਰ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਗੂ ਚੁਣ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਸੁਰ, ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੌਰਚੇ ਦੌਰਾਨ, ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਥਾਪੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਉਭਾਰੀ ਗਈ ਸੀ।

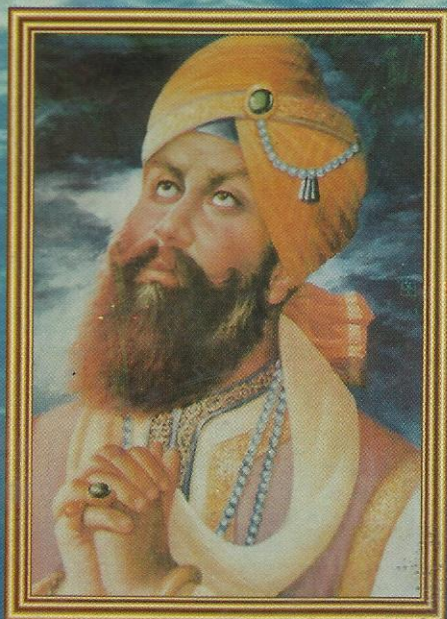
ਭਾਵੇਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਕਦੇ ਵੀ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਮੂਲ ਗੁਣ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਸੱਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਹ ‘ਦੰਗੇ’ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਮਤੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੰਕਲਪ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ‘ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ’ ਦੁਆਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਦੰਗਾ’ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਖਾਲਸੇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਹਾਵਤ ਹੈ ‘ਜਾਤ ਗੋਤ ਸਿਖਨ ਦੀ ਦੰਗਾ-ਦੰਗਾ ਹੀ ਇਨੀ ਗੁਰੂ ਤੇ ਮੰਗਾ।’ ਭੰਗੂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਕਿਹਾ, ‘ਦੰਗਾ ਹੀ ਤੇ ਪਾਈਏ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ—ਦੰਗਾ ਹੀ ਤੇ ਹੋਗ ਸੀਸ ਲਾਈ।’ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਹਿਲੂ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਭਾਵੇਂ ਸੰਤਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਲੱਗੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਫਿਰ ਦੇਸੀ ਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਾਵੇਂ ਅਜੇ ਕਾਫੀ ਖੋਜ ਦੀ ਗੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਥਨੀ ਤੇਕਰਨੀ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ

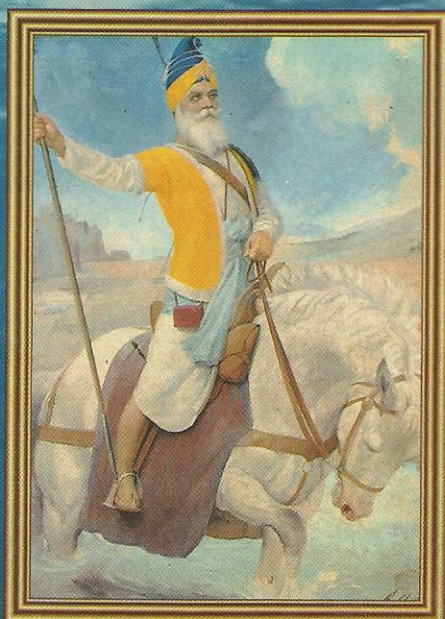
ਰੂਪ ਸਿਰਜਿਆ। ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਗਵਾਹੀ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਉਹ ਨਾਇਕ ਹੀ ਇਸੇ ਲਈ ਬਣ ਸਕੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੱਚਾ ਪੈਰੋਕਾਰ ਬਣਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤੀ ਮੀਡੀਆ ਸਮੇਤ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੂਬਾਰ ਬਿੰਬ ਉਸਾਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ.ਡੀ.ਓ. ਫਿਲਮਾਂ, ਟੇਪ ਰੀਕਾਰਡਡ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ, ਵੱਖਵਾਦ ਜਾਂ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦੇਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਲਕ ਏਜੰਸੀਆਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਾਰਨ ਜੁਆਬ-ਤਲਬੀ ਲਈ ਹੀ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸ਼ਸ਼ਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਸ਼ਤਰ ਰੱਖਣ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਹੱਕ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਰਾਜਕਤਾਵਾਦੀ, ਹਿੰਸਾਵਾਦੀ ਗਰਦਾਨਦਿਆਂ 'ਵੱਖਵਾਦ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ' ਦਿੱਤਾ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਸਤਿਵਾਦੀ, ਅਸੂਲਪ੍ਰਸਤ, ਕਹਿਣੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਦਾ ਸੂਰਮਾ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਛਲ-ਕਪਟ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਆਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੋੜ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਰਾਖਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਰੋਲਣਾ, ਉਸ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਧੱਕਾ ਹੋਵੇਗਾ।

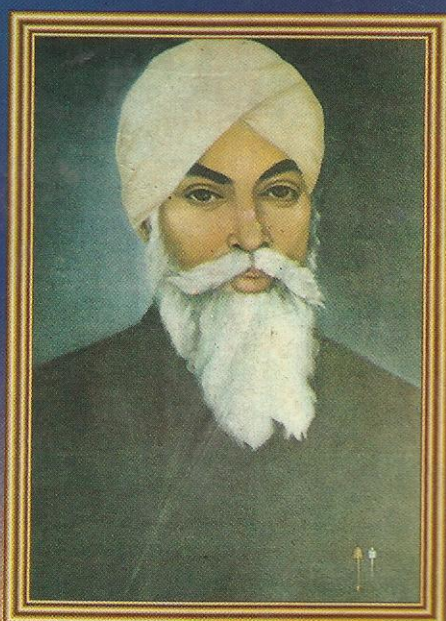
ਬਾਬਾ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ

ਅਕਾਲੀ ਫੁਲਾ ਸਿੰਘ

ਕੰਵਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ

ਸ਼ਹੀਦ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ